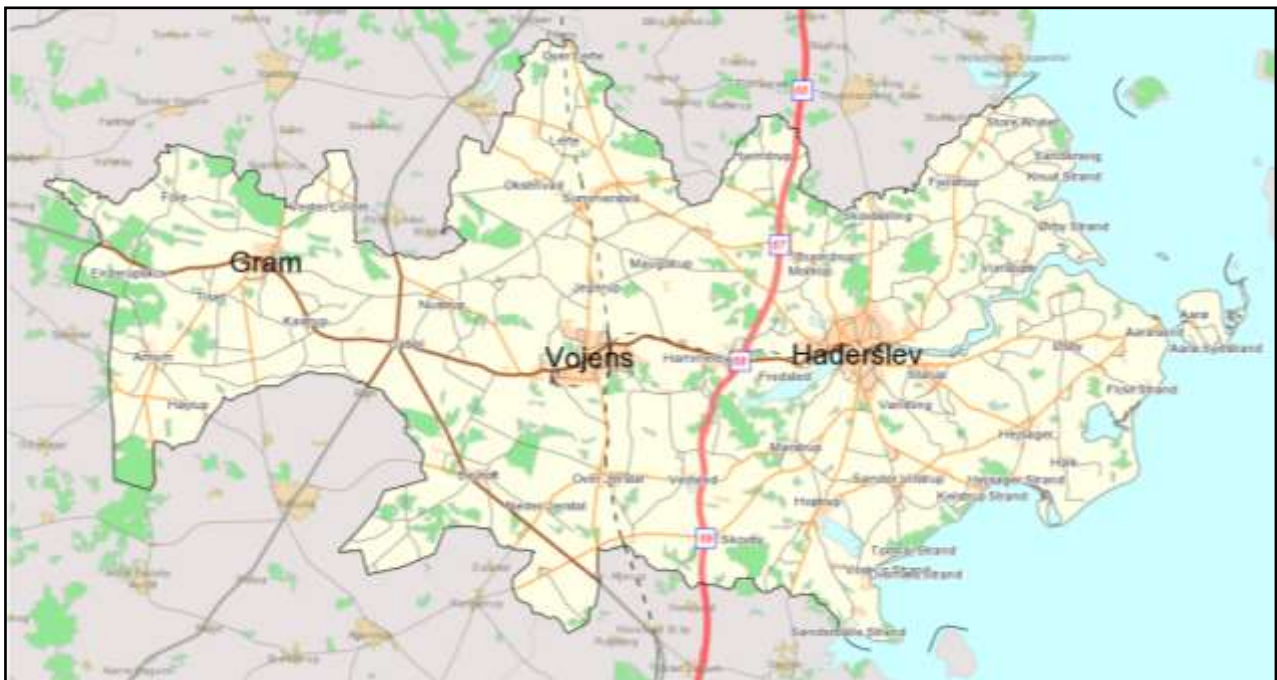

Bygninger i Haderslev

Bygnings- og landskabskultur i Haderslev kommune
- en kommenteret litteraturliste

BY & LAND HADERSLEV

Selskabet til bevarelse af gamle bygninger og landskabskultur i Haderslev

Oktober 2016

Forord

Denne litteraturliste tilstræber at give et overblik over publiceret materiale om bygninger og byudvikling i Haderslev kommune.

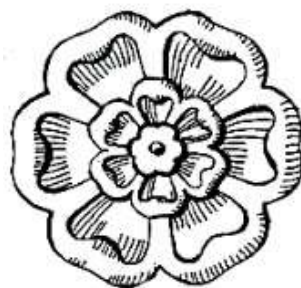
Listen omfatter bøger, artikler og links. Ved de enkelte poster kan man gå direkte til netversionen, hvis en sådan findes.

De *kursiverede afsnit* ved de enkelte poster er indholdsnoter, som forhåbentlig kan være en hjælp ved søgning efter relevant materiale.

Listen søges løbende opdateret, og vi modtager gerne forslag til suppleringer.

Haderslev, oktober 2016

Hanne og Henning Lausten

Kort på forside: Fra Haderslev kommunes kortside, <http://kort.haderslev.dk/>

Indhold

Forord	2
Indhold	3
Generelt om bygninger og byudvikling i Haderslev	11
Achelis, Thomas Otto: Haderslev i gamle Dage	11
By & Land Haderslev 50 år	11
Christensen, Olav: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet ...	11
Christensen, Olav: Haderslev bys gadenavne.....	11
Christensen, Olav: Rids af Haderslev bys historie	11
Dragsbo, Peter: Arkitektur til grænsen.....	12
Dragsbo, Peter: En fælles kulturarv. Tyske og danske bygninger i Sønderjylland 1864-1920	12
Dragsbo, Peter: Jugendstil i Sønderjylland	12
Engqvist, Hans Henrik: Sønderjyske byer.....	12
Fangel, Henrik: Byplanlægning og bygningsbevaring i Haderslev.....	13
Fangel, Henrik: Fredede huse i Haderslev.....	13
Fangel, Henrik: Haderslev bys historie	13
Fangel, Henrik: Haderslev i 700 år	14
Fangel, Henrik: Fra det gamle Haderslev. På byvandring med Hugo Matthiessen 1920	14
Huse i Haderslev	14
Grænseværdier / Grenzwerte	14
Jacobsen, Helge C.: Hjemstavnsstil og Bedre Byggeskik i Haderslev	15
Jacobsen, Helge C.: Hjemstavnsstil og Bedre Byggeskik i Sønderjylland.....	15
Karup, Svend Åge: Gadenavne i Haderslev (I)	15
Karup, Svend Åge: Gadenavne i Haderslev (II).....	15
Kaatmann, Christian: Byggestil og byggeskik - nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940	16
Kristensen, Tenna R. (red.): Haderslev – en købstad bliver til.....	16
Lauridsen, Inger: Sønderjysk arkitektur gennem 900 år.....	16
Madsen, Lennart Secher: Historien i avisen. Udvalgte artikler om Haderslevs historie	16
Matthiessen, Hugo: Haderslev og Aabenraa. Gamle Gader og Gaarde	17
Skjulte skatte i grænselandet. Dansk bygningsarv i Slesvig og Holsten	17
Toft Jessen, Jørgen: Arkitekturen i Haderslev - ca. 1900-1930.....	17

Toft Jessen, Jørgen: Haderslev kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991	17
Toft Jessen, Jørgen: Modernisme og tradition - et fortsat billede af byggeriet i Haderslev.....	17
Trap, J. P.: Haderslev Amt	17
Billedværker	18
Christensen, Per: Haderslev i gamle postkort.....	18
Fangel, Henrik: Fra Torvet til Bredgade - byens gågader før og nu	18
Fangel, Henrik: R. v. Duhn og hans tegninger fra Haderslev 1881-83	18
Frimodt Rasmussen, Erik: Mit Haderslev – set af Erik Frimodt Rasmussen	18
Rønne, Bent Vedsted: Haderslev i det 20. århundrede. Set gennem ord og billeder	18
Vojens før og nu	18
Offentlige bygninger	18
Alle tiders forsyning. Haderslev Forsyning 1857-2006.....	18
Bladt, Niels P. og Olesen, Karl Erik: Starup Skoles historie	19
Bork, Dagmar: Christina Friederica Stiftelsen i Haderslev. Træk af sygehusets historie 1839-1975.....	19
Bork, Dagmar: Haderslev Bys Sygehus 1896-1975.....	19
Brix, Johannes: Doktorboliger og gamle sygehuse i Sønderjylland.....	19
Buch, Jørn: Lærerseminariet i Haderslev 1884-1920 – Königliches Lehrer-Seminar in Hadersleben	20
Christensen, Olav: Haderslev Amtssygehus i Gram 1860-1960.	20
Dragsbo, Peter og Furdal, Kim: Sønderjyske forsamlingshuse	20
Dragsbo, Peter og Furdal, Kim: Fra degneskoler til centralskoler	20
Duus, Mogens: "Perle". Toget til Paradis og Sibirien.....	20
Favrdalskolen i Haderslev.....	21
Favrholdt, Magnus: Haderslev Latinskoles historie 1567-1967	21
FM: Haderslev Rådhus	21
Furdal, Kim og Dragsbo, Peter: Fra bondeskoler til centralskoler	21
Furdal, Kim og Toft Jessen, Jørgen: Stationsbygninger i Sønderjylland	21
Garde, Peter: Danmarks arresthuse.....	21
Garde, Peter m.fl.: Danmarks tinghuse	22
Haderslev Statsseminarium 1884-1984.....	22
Ifversen, Karsten R. S.: En skole i lys og skarpe linjer	22
Jacobsen, Anne Marie og Weitling, Birgit: Fattiggårde på landet i Sønderjylland. ...	22

Krogh, Jørgen: Skolen ved Stadion i Haderslev – en stor specialskoles historie	22
Lykke Jensen, Kim: Danmarks vandtårne	23
Niegaard, Hellen: Bispen og biblioteket i Haderslev	23
Niegaard, Hellen: Biblioteket og Bispen revisited – aktuel rapport fra Haderslev....	23
Det rene vand. Haderslev Vandforsyning 1899-1999	23
Rønne, Bent Vedsted: Den gamle Katedralskole. Gåskærgade 28	23
Skriver, Poul Erik: Forbrændingsanstalt og fjernvarmecentral i Haderslev	23
Sprenger, Claus-Peter: Haderslev Arresthus	24
Steffensen, Erik: Strindberg Lighthouse	24
Tilbageblik. Seminarieskolen i Haderslev 1920-1970.....	24
Under syv flag. Haderslev Kaserne 1888-1988.....	24
Wiingard, Helge: Fra Gaaskærgade til Christiansfeldvej	24
Wilcke, Birger: Haderslev Amts Jernbaner 1. Dr. Mauves bane.....	25
Wilcke, Birger: Haderslev Amts Jernbaner 2. Becherer bygger videre.....	25
Zimmermann, Anne Sophie: Fattiggården i Haderslev. Erindringer af Anne Sophie Zimmermann 1922-35.....	25
Byerhverv	25
Bispegade 15-17. Firmaet A. Hundevadt	25
Dirckinck-Holmfeld, Kim: Administrationsbygning ved Gram Tæppefabrik	25
Fangel, Henrik: Jernstøberier i Haderslev 1841-1923.....	25
Fangel, Henrik: Naffet 30 i Haderslev - endnu engang	26
Haderslev Klædefabrik . M. Schaumann. 1872-1947.....	26
Holten Nielsen, Fl.: Lindabs nye hovedsæde	26
Ibler, Marianne: Global Danish Architecture, 7	26
Industrimuseum Slesvig.....	26
Madsen, Lennart S.: 150 år med malt og øl	26
Madsen, Lennart S.: Fuglsangs bryggeri og maltefabrik	26
Nielsen, Gitte Werner: Schaumanns Klædefabrik i Haderslev 1872-1995.....	27
Skriver, Poul Erik: Konfektionsfabrik i Haderslev	27
Skriver, Poul Erik: Motel Haderslev.....	27
Landbrug, mejerier, møller	27
Carstensen, Hans Chr.: Restaureringen af "Diddesminde"	27
Dragsbo, Peter: Landbrugets bygninger 1850-1940 - Sønderjyllands Amt. Temagennemgang.....	27

Dragsbo, Peter: Landets huse - et kort rids af bygningskulturen på Haderslev-Kolding-egnen	28
Dragsbo, Peter: Sønderjyske gårde	28
Clemmensen, Mogens: Bulhuse. Studier over gammel dansk Træbygningskunst ...	28
Danmarks større gårde	28
Danske slotte og herregårde.....	28
Fabricius, Nina: Landet med de store gårde.....	29
Fangel, Henrik: Møller på Haderslev-egnen.....	29
Furdal, Kim og Toft Jessen, Jørgen: Sønderjyske mejeribygninger.....	29
Henneke, Jørgen: En gård og to slægter - En beretning om nationale sindelag.....	29
Husmandsbrug i omegnen af Haderslev	29
Jacobsen, Helge C.: Mølleri i Hertugdømmet Slesvig	29
Jacobsen, Helge C: Møller i Sønderjylland	30
Jacobsen, Helge C.: Ultanggård og Ultang Mølle.....	30
Karup, Svend Åge: Husmandsudstyknings i det gamle Haderslev Amt 1920 til 1945	30
Knudsen, Jan: Statshusmandsbrug - mellem udvikling og bevaring	30
Møller Terkildsen, Ingvert: De sønderjyske domænegårde.....	30
Overby, Jørgen: Slottets bygninger	31
Porskrog Rasmussen, Carsten: Husmandsbrug	31
Stilling, Niels Peter: Politikens bog om Danmarks slotte og herregårde	31
Sillerup Mølle. Møllen og møllernes historie gennem 150 år	31
Steensberg, Axel: Gamle danske bøndergårde.....	31
Sørensen, H. E.: Slotte, herregårde og voldsteder i Sønderjylland.....	32
Toft Jessen, Jørgen: Bulhuse i det sønderjyske område - og de tilstødende egne ..	32
Toft Jessen, Jørgen: De store gårde	32
Toft Jessen, Jørgen: De store gårdes storhedstid	32
Enkelte byhuse/kvarterer	32
Bohsen, Anna Marie: Gammelt gavlhus i Haderslev bliver til 16 ungdomsboliger ...	32
Christensen, Olav: Storegade 37 gennem et kvart årtusinde	32
Fangel, Henrik: Sønder Otting – en udviklingskommunes historie.....	33
Det gamle amtshus, Naffet 2, Haderslev	33
Favrholdt, Magnus: Harmonien	33
Hartung, Martin: God arkitektur til dessert	33
Hee, Peter: Slotsgade 20 i Haderslev.....	33

Et hus i Haderslev. Slotsgade 20 gennem 400 år.....	33
Helleskov, Lone: By med sjæl.....	34
Hertug Hans Hospitalet i Haderslev	34
Jacobsen, Helge C.: Den danske byggesparer i Sønderjylland	34
Jacobsen, Helge C.: Haderslev Ladegård – senere Ladegård Parceller	34
Jürgensen, Peter: Die Neugestaltung des Südermarktes in Hadersleben.....	34
Kirkeby, Inge Mette: Mødet mellem nyt og gammelt.....	35
Madsen, Lennart S.: Catharina-Hjemmet og Haderslevs eneste æresborger	35
Madsen, Lennart S.: Tivoli - et udflugtssted ved Haderslev	35
Nørgaard, Leif O.: Svært at nøjes med halve løsninger, når der bygges om.....	35
Ohlsen, Sven: Djernæs Strandbys historie	35
Olsen, Henning Ehlers: Hvis stenene kunne tale.....	36
Olsen, Henning Ehlers: KFUM's soldaterhjem i Haderslev gennem 75 år	36
Pingel, Erik: Huset er bygget på gode idéer	36
Pingel, Erik: Byfornyelse når det er bedst.....	36
Rasmussen, Jesper: Fællesskab i Fælleshave.....	36
Rasmussen, Kay: Fra slum til moderne renæssancehus.....	36
Renovering af efterkrigstidens almene bebyggelser	36
Røjskjær, Jacob: Haderslev - set fra Storegade.....	37
Rønne, Bent Vedsted: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940	37
Rønnow, Karsten og Overby, Jørgen: Hertug Hans Hospital, Haderslev	37
Rønnow, Karsten: Renovering i Haderslev	37
Weitling, Birgit: Et hus i Haderslev 1847-1920.....	37
Landsogne, landdistrikter	38
Bonde, Karin: Bjerning sogn. Gårde og huse	38
Bonde, Karin: Moltrup sogn. Gårde og huse.....	38
Gram, Aage: Jegerup - en landsby på Højderyggen	38
Gregersen, H. V.: Egnen omkring Vojens	38
Gregersen, H. V.: Tørning	38
Rasmussen, Vagn: Historier fra Ørbyhage	39
Steffensen, Steffen: Nustrup sogn.....	39
Uldall, Michael: En landsby ved Adelvej	39
Uldall, Michael: Tørnings historie.....	39

Arkitekter, bygmestre	39
Arkitekt Anders Christian Thorbøll og hans huse i Haderslev	39
Arkitekt L. P. Aakjær og hans huse i den nordlige del af Sønderjylland.....	39
Arkitekt Mathias Gydesen og hans huse i Haderslev.....	40
Arkitekt Peder Gram og hans huse i Haderslev.....	40
Henneke, Jørgen: Bygmester Paul Christiansen og hans slægt.....	40
Jacobsen, Helge C.: Arkitekt Julius Hallenberg	40
Jacobsen, Helge C.: Sønderjyske højskolebygmestre/-arkitekter før 1920	40
Lausten, Henning: Arkitekter i Haderslev 1890-1960	40
Lausten, Henning: Byggeri, arkitekter og bygherrer i Haderslev 1890-1960.....	41
Petersen, Chr.: Paul Christiansen & Søn. Af en murerslægts historie.....	41
Toft Jessen, Jørgen: Peder Gram og andre arkitekter i Haderslev 1909-1937	41
Kirker, oversigtsværker	41
400 danske landsbykirker	41
Danmarks kirker	41
De danske kirker.....	42
Jacobsen, Helge C.: Præstegårde i Sønderjylland	42
Lauridsen, Inger: De sønderjyske frimenigheder og deres kirker	42
Stilling, Niels Peter: Politikens bog om Danmarks kirker.....	42
Enkelte kirker/præstegårde	42
Haderslev.....	43
Christensen, Olav: Haderslev Domkirke	43
Clausen, Helge: Sankt Marie Kirke i Haderslev 1908-2008.....	43
Gregersen, H. V.: Vor Frue Kirke, Haderslev domkirke	43
Juel Lauridsen, F.: Haderslev Domkirkes Restaurering 1941-1951	43
Madsen, Lennart S.: Vor Frue i Haderslev	43
Roussell, Aage: Vor Frue Kirke i Haderslev	43
Hammelev.....	43
Thykjær Jensen, H.: Hus, kapel og kirke i Hammelev.....	43
Hoptrup	44
Reinhard Hansen, O.: Hoptrup præstegård	44
Oksenvad.....	44
Graae, Rolf: Oksenvad Kirke. Restaureret 1974-76.....	44
Starup	44

Kristensen, Tenna R. (red.): Haderslev – en købstad bliver til	44
Vojens	44
Vojens Kirke 75 år	44
Årø	44
Brummer, Knud: »Julekirken« på Årø genåbnes efter større restaurering	44
Byudvikling og planlægning	44
Bilag til Idekonkurrence om strukturplan for Vojens kommune.....	44
Dispositionsplan for Haderslev kommune 1973-88	44
Det gælder fremtiden	45
Haderslev. Sådan var her engang. Vi kender byen i dag. Hvad med fremtiden?	45
Haderslev Byplan	45
Hansen, Hans J.: Haderslev Omkørselsvej og Dampark.....	45
Hansen, Hans J.: Træk af byens udvikling	45
Kommuneplan 1993-2005 for Haderslev kommune	46
Kommuneplan 2001-2012	46
Kommuneplaner for Gram, Haderslev og Vojens før 2007	46
Planlægningsproblemer i Vojens.....	46
Haderslev i værker om dansk arkitektur	46
Danmarks arkitektur.....	46
Den danske arkitektur	47
Guide til dansk arkitektur	47
Hvem byggede hvad.....	47
Lind, Olaf: Arkitektur guide Jylland.....	47
Millech, Knud: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950	48
Tønnesen, Allan: 233 danske borgerhuse	48
Bibliografier	48
Christensen, Olav: Litteratur om Haderslev	48
Links	48
By & Land Haderslev – tidligere Haderslev Bygningsbevaringsforening.....	48
Kort og flyfotos	48
Kort over Haderslev Kommune.....	48
Historisk atlas	48
Krak	48
Kommuneplaner fra 2009 og senere	49

Kommuneplan 2009.....	49
Kommuneplan 2013.....	49
Andre lokale links.....	49
Byggesagsarkivet, Haderslev kommune	49
Haderslev Domprovsti.....	49
HaderslevWiki	49
Historisk arkiv for Haderslev kommune	49
Lokalhistorisk forening for Vojens-området.....	49
Museum Sønderjylland.....	49
Museum Sønderjyllands side om bygningskulturen. Haderslev.	49
Museum Sønderjyllands side om Bymuseet i Haderslev (Slotsgade 22)	49
Museum Sønderjyllands side om Ehlers lertøjssamling (Slotsgade 20).....	49
Postkort fra Haderslev by og omegn	50
Vojensbilleder	50
Andet	50
Dansk center for byhistorie – den digitale byport.....	50
Fredede og bevaringsværdige bygninger	50

Generelt om bygninger og byudvikling i Haderslev

Achelis, Thomas Otto: Haderslev i gamle Dage

1292-1626

Udgivet af Haderslev By, 1926, 192 s, illustreret

1627-1800

Udgivet af Haderslev By, 1929, 469 s, illustreret

Fotografisk optryk. Perioden 1292-1800

Udgivet af Forlaget i Haarby, 1980. 192, 469 sider, illustreret

Det store, gamle værk om Haderslev før år 1800. Byudvikling og enkelthuse behandles spredt og mange steder i teksten. Der henvises til indholdsfortegnelserne og til Gade og Husregister, s. 461f.

By & Land Haderslev 50 år

Jubilæumsskrift i anledning af foreningens 50 års jubilæum i 2014.

Udgivet af By & Land Haderslev og Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2014, 115 sider, illustreret, litteraturliste.

Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Fra "Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger i Haderslev" over "Haderslev Bygningsbevaringsforening" til "By & Land Haderslev". Foreningen har skiftet navn, virkeområdet er med kommunesammenlægningen blevet større, men formål og opgaver er de samme. Efter afsnit om foreningens udvikling, om præmierede bygninger og om Haderslevs udvikling 1150-1920 følger større kapitler om huse i århundrederne fra 1500-tallet til og med 1900-tallet. Omtale af arkitektur- og bebyggelsesudvikling følges op af smukt illustrerede eksempler på karakteristiske huse i de enkelte århundreder. Bogen giver også eksempler på bygninger præget af Haderslevs særlige placering mellem dansk og tysk frem til 1920.

Christensen, Olav: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet

Udgivet 1952 i anledning af firmaet A. Hundevadts 50-års jubilæum 9. august 1952. 1952, 130 s., illustreret

*Første del om Haderslev bys historie er opdelt i 3 kapitler: s. 9-70: Tiden indtil den første verdenskrig, s. 71-96: 1914-20, s. 97-104: Genforeningen og tiden derefter. Spredt i fremstillingen nogle informationer om byggeriet og byens udvikling suppleret af gadebilleder. Anden del s. 105-130 beskriver **firmaet A. Hundevadts** udvikling, herunder familien Hundevadt, den bygningsmæssige udvikling, schalburgtagebranden 1944 og opførelsen 1947-49 af den nye forretnings ejendom Bispegade 15-17. Fine fotos af firmaets forskellige bygninger og især den nyopførte ejendom og dens indretning. (Arkitekt: P. Wohlert, Aarhus)*

Christensen, Olav: Haderslev bys gadenavne

Ufuldendt manuskript af Olav Christensen, forord og bearbejdning Henrik Fangel, 1983. 68 s.

Selvom manuskriptet er ufuldendt, og der formentlig ikke er arbejdet systematisk med manuskriptet siden midten af 1960-erne, er værket en guldgrube af informationer om gadenavnene. I Olav Christensens indledning er der bl.a. oversigter over ændringer af gadenavne, herunder ændringer i forbindelse med genforeningen 1920. Hovedafsnittet rummer i alfabetisk rækkefølge kortere og længere omtaler af de enkelte veje fra A.D. Jørgensensvej til Åstrupvej. En del forsvundne gadenavne er også med her.

Christensen, Olav: Rids af Haderslev bys historie

Udgivet af Reklametrykkeriet, Haderslev, 1955, 71 sider, illustreret
Tegninger af Kai Trier.

Bred skildring af Haderslevs udvikling fra middelalderen til 1955. I kapitlerne Haderslev i middelalderen, Reformationen og tiden til 1927, Ulykkesår og nedgangstider, Fremad på ny og nationale strømninger, Under fremmedherredømmet, Haderslev i dag skildres Haderslevs økonomiske, politiske og geografiske udvikling. Ældre fotos af huse, gadepartier mv. suppleret med fotos fra 1955.

Dragsbo, Peter: Arkitektur til grænsen

Undertitel: Arkitektur og nation i europæiske grænselands 1850-1940

2014. 336 sider, illustreret (nogle i farver)

Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot, 2014, Skrifter fra Museum Sønderjylland; vol. 8

Med resumé på tysk

Med litteraturhenvisninger

Om hvordan særlige nationale træk kommer tydeligt til udtryk i arkitekturen i europæiske grænseområder, hvor der har været skiftende nationalt herredømme.

*Efter de indledende kapitler Arkitekturen i den nationale kamp, Nationalt eller klassisk? Europæisk arkitektur 1850-1940, Nation og arkitektur i forskningen, behandler Dragsbo indgående Alsace-Lorraine, Poznan og de polske egne – kampe om rum og stil, Slesvig – parallelitet og modpoler og endelig Sydtyrol. Spredt i de indledende kapitler, kapitlet om Slesvig og sammenfatningskapitlet er mange bygninger fra **Haderslev** kommune sat ind i den større sammenhæng.*

Dragsbo, Peter: En fælles kulturarv. Tyske og danske bygninger i Sønderjylland 1864-1920

Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot, 2011. 92 sider, illustreret i farver.

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Kulturarv.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Kulturarv.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Kulturarv.pdf)

Gennemgang af periodens arkitektur og byggeri, suppleret med eksempler på 30 af de bedste bygninger i Sønderjylland.

Heri s. 77-91: Eksempler fra Haderslev kommune illustrerer udviklingen fra en form for international historicisme over mere "tysk"-prægede stilarter til slesvig-holstensk hjemstavnstil, der ligger meget tæt på den danske Bedre Byggeskik-stil.

Eksempler fra den nordlige del af Haderslev by: *Auguste-Viktoria-skolen (1888), Haderslev Kaserne (1888), Catharinaheim (1896), Louiseskolen (1905-9), Turnhalle (1914) og Präparandenheim (senere seminariets hovedbygning) (1914-15).*

Andre eksempler fra Haderslev kommune: *Ultanggård (1884), Over Åstrup station (1899), "Dryanderskoler" i Hoptrup og Vedsted (1911-12), Haderslev Museum (1915).*

Dragsbo, Peter: Jugendstil i Sønderjylland

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 15

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2010, 20 sider, illustreret i farver, litteraturliste

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Nummer15.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Nummer15.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Nummer15.pdf)

*Om jugendstil og jugendstilen i Tyskland og Danmark. Om jugendstilen i Sønderjylland med eksempler fra byer og fra landbyggeriet. S. 9-13 **eksempler fra Haderslev.** (fotos: Buegade 1, Aastrupvej 31, Naffet 28, Gåskærgade 12 og en bygningsdetalje fra Hoptrup).*

Engqvist, Hans Henrik: Sønderjyske byer

Udgivet af Gjellerup, 1967. 103 sider, illustreret

S. 99-101: Ordliste

Litteraturhenvisninger

Karakteristiske bygningsværker i de enkelte byer. Handskerumsbog.

S. 24-38: Haderslev. Kort skildring af byen. Korte omtaler og billeder af **Torvet 4, 5, 7 og 9, Slotsgade 20 og 23, Amtsmansgården, Ribe Landevej, Hertug Hans Hospital, Naffet 1**. Enkelte andre lokaliteter nævnes.

Fangel, Henrik: Byplanlægning og bygningsbevaring i Haderslev

I: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1975-77, s. 29-44, illustreret

Ændringerne af byens bygningsmasse sker gradvist og ofte ret umærkeligt. Fangel undersøger, hvor mange huse, der er nedrevet i Haderslev by efter 1945, hvilken planlægning, der ligger bag disse nedrivninger, og i hvor høj grad bevaringshensyn har spillet ind/spiller ind, når der træffes beslutning om nedrivning. Fangel når frem til, at ca. 250 huse er nedrevne i de sidste 20-25 år (efter 1945). Efter omtale af nedrivningerne og diverse byplaner når Fangel frem til, at det næppe er miljø- eller bevaringshensyn, der har gjort, at Haderslev blev forskånet for de helt store gadegennembrud. Han konstaterer, at der i 1970-erne er sket en holdningsændring, men at det er påkrævet, at der dels bliver taget initiativ til udarbejdelse af en helhedsplan over bevaringsværdige huse og gadepartier i byen, og at der dels ved enhver kommende nedrivning foretages en grundig gennemfotografering og tilvejebringes et fyldestgørende opmålings- eller tegningsmateriale af det pågældende hus.

Fangel, Henrik: Fredede huse i Haderslev

Forlaget Gammelting, Haderslev, 1989. 104 sider, illustreret, (nogle i farver)

Udgivet af Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger i Haderslev i anledning af 25-året for Selskabets stiftelse den 28.10.1964.

Jubilæumsskriftet behandler udførligt fredningsudviklingen i Haderslev fra 1920 – 1989, herunder enkelte fredningsforløb og stiftelsen af Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger i Haderslev. Et kapitel behandler planerne (1938-75) om Teatersti-gennembruddet, et gadegennembrud fra Teaterstien gennem Slotsgadekvarteret og over Mølletrømmen til Sydhavnsvej. Bogen afsluttes med en liste og et kort over fredede huse i Haderslev 1921-89, lister over præmierede huse og over bestyrelsesmedlemmer i Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger i Haderslev 1964-89.

Fangel, Henrik: Haderslev bys historie

1975-1996. 2 bind, illustreret

Litteraturhenvisninger

Bind 1

Udg. af Haderslev Bank, 1975. 574 sider

Bind 1 med titel: **Haderslev bys historie 1800-1945**

*Det store værk om Haderslev bys historie efter år 1800. Værket var planlagt til at dække hele perioden 1800-1945, men bind 2 var stadig under udarbejdelse, da Henrik Fangel døde i 1994. Bind 1 dækker perioden **1800-1870**.*

Byens geografi og bebyggelsesudvikling berøres mange steder i bogens tekst og illustrationer. Især henvises til kapitlerne

Byens geografi og udstrækning (s. 53-81), Gader, huse og miljø (s. 490-510), Offentlige værker og forbindelserne udadtil (s. 511-526).

Bind 2

Udg. af Forlaget Gammelting, Haderslev, Historisk Samfund for Sønderjylland og Institut for sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa, 1996. 503 sider

Bind 2 med titel: **Haderslev bys historie 1864-1920**

Bibliografi over Henrik Fangels skrifter ved Niels H. Kragh-Nielsen og Hans H. Worsøe: side 470-478.

Samlet register til Haderslev bys historie 1800-1920 (bind 1: Haderslev bys historie 1800-1945 og bind 2: Haderslev bys historie 1964-1920) s. 479-503.

*Bind 2 dækker perioden **1864-1920**.*

Henrik Fangel havde ved sin død i 1994 stort set færdiggjort manuskriptet frem til 1920.

*Byens geografi og bebyggelsesudvikling behandles gennem hele værket.
Især henvises til kapitlerne
De fysiske rammer (s. 52-79), Nye kvarterer, nye huse, nye boligformer (s. 242-269).*

Fangel, Henrik: Haderslev i 700 år

Tekst: Henrik Fangel, Lennart S. Madsen, Jakob Røjskjær
Forlaget Gammelting, Haderslev, 1992. 120 sider, illustreret (nogle i farver)
Litteratur: side 120
Udgivet i forbindelse med byens 700 års købstadsjubilæum

*4 hovedkapitler. Rigt illustreret, nye og gamle billeder og kort, omfattende litteraturliste.
Lennart S. Madsen: Middelalder og renaissance (s. 6-39)
Jacob Røjskjær: 1600- og 1700-årene (s. 40-71)
Henrik Fangel: Fra ca. 1800 til 1920 (s. 72-99)
Henrik Fangel: Tiden efter 1920 (s. 100-118).*

Fangel, Henrik: Fra det gamle Haderslev. På byvandring med Hugo Matthiessen 1920

tekst: Henrik Fangel, fotografier: Hugo Mathiesen, kortskitser: Lilly Teglggaard
J.P. Møllers Bogbinderi, Haderslev, 1984. 63 sider, illustreret

Med 73 af Hugo Mathiessens 85 billeder (resten stort set dubletter) fra Haderslev 1920, med kortskitser og med Henrik Fangels tekst er bogen en guldgrube for enhver, der er interesseret i gamle huse og Haderslevs udvikling.

Huse i Haderslev

Udarbejdet af Henrik Fangel m.fl.
2 bind, illustreret
Litteraturhenvisninger.

Bind 1

udarbejdet af Henrik Fangel m. fl.
Udg. af Haderslev Kommune og Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen, 1982. 307 sider, 1 tavle (kort) + 1 sammenfoldet kort

Indledende kapitler s. 9-73 om Haderslevs bys fysiske udvikling, hustyper i Haderslev og bindingsværk i Haderslev gennem 300 år.

I registranten gengives gade for gade et eller flere fotografier af bebyggelsen, en bygningsbeskrivelse og en historisk redegørelse efterfulgt af bemærkninger til husenes ydre udformning og forslag til forbedringer. For hver gade en kortfattet gadebeskrivelse. Bind 1 omfatter huse i den del af byen, hvor de ældste huse er bevaret. Omtrentlig afgrænsning: Fra Damparken i vest til Toldbodgade i øst, fra Møllestrømmen og fjorden i syd til Bispebroen-Gravene-Jomfrustien mod nord. De fleste huse på Gravene og Jomfrustien er omtalt i bind 2.

Bind 2

udarbejdet af Henrik Fangel og Steffen M. Søndergaard
Haderslev Kommune og Miljøministeriet, Planstyrelsen, 1987. 372 sider + 1 falsset kort

Indledende kapitel s. 7-46 om grundmurede huse i Haderslev.

Registranten er opbygget som i bind 1.

Bind 2 omfatter huse omtrentlig afgrænset af Omkørselsvejen i vest til Teaterstien-Allégade i øst og fra Inderdammen-Bispebro-Gravene-Jomfrustien i syd til Bøndergårdene-Slagtergade-Laurids Skaugade i nord. Desuden huse på Sønderbro.

Bind 2 afsluttes med to registre for bind 1 og 2: Et kronologisk register (s. 347-369) over huses opførelsesår m.v. og et alfabetisk register (s. 369-372) over arkitekter og bygmestre før ca. 1940.

Grænseværdier / Grenzwerte

Undertitel: Bygningskultur i Syddanmark og Slesvig-Holsten / Baukultur in Süddänemark und Schleswig-Holstein. 1912-2012-2112.

Redaktion: Bernd Köster

Udgivet af Bernd Köster for Flensburger Baukultur e.V. og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 216 s., illustreret, fuld tekst på både dansk og tysk.

Heri s. 54-85: **Peter Dragsbo: Dansk og tysk arkitektur i Nordslesvig 1864-1925.** Om dansk og tysk byggeri og vekselvirkningen mellem nord og syd i perioden. En del henvisninger til Haderslev. Litteraturliste.

Bogen indeholder desuden kapitlerne

Astrid Handen: *Byggeudstillingen i Flensborg 1912*, Ulrich Schneider: *Man skabte en ny verden. Ekspressionistiske arkitekturfantasier som modstykke til hjemstavnsbevægelsen*, Ulrich Höhns: *At lære af Aarhus og Bernau*, Ulrich Höhns: *Nutidig arkitektur i Nordslesvig*, Martin Kessler: *Nutidig syddansk arkitektur*, Ove Ramm: *De kommende hundrede år. Spredt i teksten enkelte billeder eller henvisninger til byggeri i Haderslev.*

Jacobsen, Helge C.: Hjemstavnsstil og Bedre Byggeskik i Haderslev

I: Langs Fjord og Dam 2014, s. 23-34, illustreret, litteraturhenvisninger.

I Haderslev er der langs de gamle udfaldsveje og rundt om den middelalderlige bykerne opført mange villaer og institutioner præget af hjemstavnsstil og senere Bedre Byggeskik. Artiklens første del behandler opgøret med historicismen i Sønderjylland før 1920. Med stiftelsen af "Baupflege"-foreninger – foreninger til pleje af hjemlig byggekunst – blev egnens gamle byggeskik fra før 1850 inspiration for både tyske og dansksindede arkitekter. Artiklen præsenterer de arkitekter og bygmestre, der stod bag stiftelsen af "Baupflege Kreis Hadersleben" i 1909 og giver mange eksempler på byggeriet i den følgende periode. Efter omtale af en lignende udvikling i Danmark i samme periode – bl.a. med etableringen af "Tegnehjælpen" i 1907 – behandler artiklens andet hovedafsnit Bedre Byggeskik i Haderslev efter 1920. Enkeltbygninger og periodens arkitekter præsenteres ledsaget af fine billeder og arkitekttegninger.

Jacobsen, Helge C.: Hjemstavnsstil og Bedre Byggeskik i Sønderjylland

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 21.

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2015, 24 sider, illustreret, litteraturliste.

*Under overskrifterne Opgøret med historicismen i Sønderjylland før 1920, Bedre Byggeskik i Danmark før 1920, Hjemstavnsstilen i Sønderjylland, Arkitekternes og bygmestrenes uddannelse, Bedre Byggeskik i Sønderjylland og Mellem hjemstavnsstil og Bedre Byggeskik behandles udviklingen i Sønderjylland fra etablering af "Baupflegevereins" og udbredelsen af hjemstavnsstil til Bedre Byggeskik efter 1920. Undervejs omtales en række af den tids vigtigste arkitekter og bygmestre i forskellige dele af Sønderjylland. Spredt i hæftet mange tekst- og billedeksempler med relation til arkitekter/bygmestre og bygninger i **Haderslev.***

Karup, Svend Åge: Gadenavne i Haderslev (I)

I: Langs Fjord og Dam 2012, s. 31-36, illustreret.

Artiklen omhandler nogle tidlige gadenavne fra byens grundlæggelse indtil omkring år 1500. I denne artikel omtales 9 gader, bl.a. gaderne Badstuegade, Bispebroen, Højgade, Katsund, Klingbjerg, Naffet - et godt bidrag til forståelsen af byens tidlige udvikling.

Karup, Svend Åge: Gadenavne i Haderslev (II)

I: Langs Fjord og Dam 2013, s. 51-58, illustreret.

Artiklen omhandler en række gadenavne fra o. 1500 og frem til i dag. Der lægges især vægt på tiden efter 1920 og gader opkaldt efter personer med tilknytning til Haderslev. Navne som Klosteret, Gammelting, Laurids Skaus Gade, H. P. Hanssens Vej og Wittenberg Plads bidrager alle til forståelsen af byen og dens udvikling efter 1500-tallet.

Kaatmann, Christian: Byggestil og byggeskik - nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940

Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa, 1988. 124 sider, illustreret
Noter (delvis litteraturhenvisninger): side 117-124.

Oversigtsværk, der ser tidens arkitektur i sammenhæng med den nationalpolitiske udvikling. Stiludviklingen - fra klassicisme over historicisme til ny stil og hjemstavnsstil.

Dansk politik og arkitektur i Sønderjylland 1850-64.

Tysk herredømme og arkitektoniske magtdemonstrationer 1864-1910.

Tysk hjemstavnsstil og hjemstavnsbevægelse 1900-1940.

Den danske hjemstavnsstil og hjemstavnsbevægelse ca. 1900-1940.

Eksempler fra Haderslev: Haderslev Latinskole (s. 30-33), Haderslev Kaserne (s. 42-45), Kastvrå Forsamlingshus (s. 50), Haderslev Museum (s. 75-77).

Kristensen, Tenna R. (red.): Haderslev – en købstad bliver til

Undertitel: Udgravninger ved Starup og Møllestrømmen

Udgivet af Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev 2016, 208 s., illustreret.

Fra museets præsentation af bogen: "De fire forfattere, **Tenna R. Kristensen** og **Anders Hartvig** fra Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, **Anton Englert** fra Vikingskibshallen i Roskilde og **Thomas Bertelsen** fra Danmarks Kirker på Nationalmuseet fremlægger i hvert sit kapitel udgravningerne ved Starup Kirken og Dannevirkestræde, Haderslevskibet samt kirkebygningen i Starup og den ældste granitstenskirke i Haderslev. I et afsluttende kapitel samler de al denne nye viden i en samlet fremstilling af, hvad vi på baggrund af de brikker til puslespillet, der nu kendes, mener at der skete inderst i Haderslev Fjord i tiden 1000–1250 e.Kr."

Forordet: Dette ikke er en bog om Haderslevs historie i middelalderen, men en fremlæggelse af resultater af udgravninger m.v.

Af særlig relevans for denne litteraturliste:

Indledende afsnit om landskabet og bebyggelsesudviklingen i Haderslevområdet frem til den tidlige middelalder.

*I kap. 1: Udgravningernes spor af **bebyggelse ved Starup Kirke** fra 1000-1200-tallet.*

*I kap. 4: **Bebyggelse ved Møllestrømmen i Haderslev** i forskellige faser fra midten af 1100-tallet. I denne forbindelse behandles også **opdæmningen af Møllestrømmen** i 1200-tallet frem til Dammen i 1400-tallet får sin nuværende størrelse ved en ny og større dæmning længere mod øst ved det nuværende Sønderbro og Møllen.*

*I kap. 2: **Starup kirkes bygningshistorie***

I kap. 5: Betragtninger over Starup og Haderslevs tidlige udvikling

Lauridsen, Inger: Sønderjysk arkitektur gennem 900 år

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 12

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2006, 36 sider, illustreret, ordliste, litteraturliste

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Soenderjyskarkitektur-Nr.12.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Soenderjyskarkitektur-Nr.12.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Soenderjyskarkitektur-Nr.12.pdf)

*En stilhistorisk rundrejse gennem Sønderjylland fra romansk stil over gotik, renæssance, barok osv. frem til funktionalisme/modernisme. Spredt i hæftet adskillige eksempler i tekst og billeder med relation til **Haderslev**. (fotos: Slotsgrunden 1, Haderslev Domkirke, Slotsgade 20, Torvet 4, Aastrup Kirke, Aabenraavej 32A).*

Madsen, Lennart Secher: Historien i avisen. Udvalgte artikler om Haderslevs historie

Forlaget Gammelting, Haderslev, 1999. 147 sider, illustreret

70 artikler bragt i JydskeVestkysten 1994-97 dækkende forskellige aspekter af byens historie, fra den ældste til den nyeste tid. Mange informationer om byens udvikling og enkeltbygninger i de enkelte artikler á 2 sider incl. illustration.

Matthiessen, Hugo: Haderslev og Aabenraa. Gamle Gader og Gaarde

Slesvigsk forlag, Grænselandsforlaget, København, Flensborg 1925. 81 sider, illustreret + kort

I afsnittet om Haderslev "Det gamle Haderslev" (s. 7-48) gennemgår Hugo Matthiessen en del af Haderslevs bygningskultur og enkelthuse i lyset af byens historiske udvikling. Illustreret med 18 af de 85 fotografier, Hugo Matthiessen tog i Haderslev 1920.

Skjulte skatte i grænselandet. Dansk bygningsarv i Slesvig og Holsten

redaktører: Kasper Lægning og Badeloch Vera Noldus

Bianco Luno, 2010. 295 sider, illustreret i farver + 1 kort

Med litteraturhenvisninger

Heri spredte henvisninger til Haderslev i de to essays af **Peter Dragsbo: En ubekvem kulturarv?** Tysk og dansk arkitektur - mod og med hinanden i Sønderjylland 1864-1920 og i **Peter Dragsbo: Bondegårde og byhuse - mødet mellem byggeskik og bygningstyper i Slesvig og Holsten.** Enkelte andre henvisninger til Haderslev.

Toft Jessen, Jørgen: Arkitekturen i Haderslev - ca. 1900-1930

I: Langs fjord og dam, 1996 - S. 48-61, illustreret

Efter indledende afsnit "Grænseland og arkitektur" og "Byarkitektoniske udviklinger og tendenser" præsenteres illustreret ved lokale eksempler stilarter fra nationalromantikken over skønvirkestil, jugendstil, neo-renæssance, neo-gotik, neo-barok og neo-klassicisme, Bedre Byggeskik – eller Heimatschütz-stilen til arkitekturtendenser i 1930-erne.

Toft Jessen, Jørgen: Haderslev kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991

redaktion: Allan Tønnesen, tekst m.v.: Jørgen Toft Jessen, Henrik Fangel, Peter Jørgensen, Udg. af Miljøministeriet, Planstyrelsen i samarbejde med Haderslev Kommune, 1991. 60 sider, illustreret.

Omslagstitel: Kommuneatlas Haderslev

Litteraturliste: side 60

Kortlægning af Haderslev kommunes bevaringsværdige bymiljøer og bygninger samt om de bevaringsværdige miljøers topografi, historiske og arkitektoniske kvaliteter

Landskabelige og byarkitektoniske hovedtræk, bevaringsværdige sammenhænge i byen og på landet, byggeskik i byen og på landet, landsbyerne, bevaringsværdige bygninger i byen, i landsbyerne og i det åbne land, bevaringsplanlægning. Mange billeder og kort.

Toft Jessen, Jørgen: Modernisme og tradition - et fortsat billede af byggeriet i Haderslev

I: Langs fjord og dam, 1998 - S. 70-79, illustreret

Opfølgning af artiklen "Arkitekturen i Haderslev - ca. 1900-1930" i Langs fjord og dam 1996. Heri afsnittene Peder Gram og funktionalismen, Modernismen i den lokale tradition, Parcelhuse og rækkehuse, Erhvervsbyggeriet, Den arkitektoniske detalje.

Trap, J. P.: Haderslev Amt

5. udgave, Gad, 1965, 384 sider, illustreret

Litteraturhenvisninger

Detaljeret omtale af Haderslev købstad og alle sogne i den nuværende Haderslev kommune. Generel beskrivelse af Haderslev by og de enkelte sogne, af kirkerne, større gårde, gamle huse og meget andet.

Billedværker

Christensen, Per: Haderslev i gamle postkort

Udg. af Europæisk Bibliotek, 1996, 78 sider, alle illustreret

76 postkort fra Haderslev og omegn med ledsagende tekst. Dækker fortrinsvis perioden 1880-1940. Mange enkeltbygninger og gadebilleder.

Fangel, Henrik: Fra Torvet til Bredgade - byens gågader før og nu

Udgivet af Byhistorisk Forlag, Haderslev, 1981, 13 s., illustreret

I Haderslev byhistoriske kalender 1982 er temaet Haderslevs gågader. Apotekergade, Bispegade og Storegade blev gågader fra maj 1981. Kort indledning om gaderne som handelsgader. For hver måned to fotos af det samme gadebillede før og nu, en kort tilhørende tekst og en gammel avisannonce fra en af forretningerne på det gamle billede.

Fangel, Henrik: R. v. Duhn og hans tegninger fra Haderslev 1881-83

I: Haderslev-Samfundets årsskrift, 1984, s. 37-54, illustreret, 4 tavler

Kort indledning, hvor Henrik Fangel fortæller, at man næsten intet ved om tegneren, litografen og fotografen R. v. Duhn, der i årene 1881-83 har opholdt sig i kortere eller længere tid i Haderslev. 44 tegninger eller tryk af forskellige huse og gadepartier i Haderslev. En del af tegningerne er formentlig bestillingsarbejde for husejerne.

Frimodt Rasmussen, Erik: Mit Haderslev – set af Erik Frimodt Rasmussen

Redaktion: Bent Vedsted Rønne

Udgivet af Forlaget Gammelting og Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2008, 79 sider, alle illustreret (nogle i farver)

Fotografier af bygninger og mennesker i Haderslev taget fra 1972 til 2003

s. 8-29: Byrummet. Diverse billeder af bygninger og byrum 1972-2002.

s. 32-79: Kapitlerne Mennesker i byen, Byliv, Mit Haderslev. Spredt heri nogle billeder af bygninger og byrum 1993-2003.

Rønne, Bent Vedsted: Haderslev i det 20. århundrede. Set gennem ord og billeder

Billedtekster: Anne Marie Jacobsen og Bent Vedsted Rønne

Udgivet af Haderslev Byhistoriske Arkiv og Forlaget Gammelting, 2001, 128 sider, illustreret

En tekst- og billedkavalkade med én eller flere begivenheder fra hvert år. En del bygnings- og bybilleder fra Historisk Arkivs billedsamling.

Vojens før og nu

et billedgalleri samlet af Arne Roed

Eget Forlag, 1970, 45 sider, 56 tavler

Nye og gamle fotos, enkelte ældre flyfotos. Bogen er måske vanskelig at skaffe. Det meste er dækket ind af <http://www.vojensbilleder.dk/>

Offentlige bygninger

Alle tiders forsyning. Haderslev Forsyning 1857-2006

Bent Vedsted Rønne (red.)

Udgivet af Haderslev Forsyning og Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2006, 122 sider, illustreret (nogle i farver)

Bogen, der fortrinsvis dækker Haderslev by og i nogen grad Haderslev kommune før kommunesammenlægningen 2007, beskriver etablering og udvikling af de kommunale forsyninger, gas-, vand- og elforsyning, renovation og spildevandsbehandling i 5 store kapitler. Mens en del af de gamle bygninger er væk (f.eks. gasværket, der 1858-1974 lå mellem Jomfrustien og Østergade, hvor nu Lidl ligger), er andre bygningsværker markante dele af bybilledet. Det gælder f.eks. vandtårnene, elværket på Gravene, forbrændingsanstalten (nu Haderslev Fjernvarme), rensningsanlægget, genbrugspladsen og Haderslev Forsyningshus (Provas) på Fjordagervej. Mange nye og gamle fotos, kort, tegninger m.v.

Bladt, Niels P. og Olesen, Karl Erik: Starup Skoles historie

I: Årsskrift for Sønderjysk Skolemuseum, 8, 2012, s. 2-8, illustreret.

Kan ses her: http://www.sonderjysk-skolemuseum.dk/pages/udvikling_forskning/aarsskrift_2012.pdf

Starup Skoles ligger, hvor den oprindelige skole blev bygget, og den næsten 250 år gamle skolebygning indgår som en integreret del af den nuværende store skole. Artiklen beskriver den oprindelige skole og de mange udvidelser, herunder udbygning i preussisk tid og de senere udvidelser og ændringer i 1900-tallet. Fine illustrationer, bl.a. et flyfoto med datering af de enkelte tilbygninger.

Bork, Dagmar: Christina Friederica Stiftelsen i Haderslev. Træk af sygehusets historie 1839-1975

Af Dagmar Bork og Erling Schroeder

Udg. af Dagmar Bork, Haderslev, 1993, 63 sider, illustreret

Kilder: side 64

*Om Christina Friederica Stiftelsen i **Storegade i Haderslev** (1839) og udviklingen over Kreiskrankenhaus til Haderslev amts sygehus og senest frem til 1975 Haderslev kirurgiske sygehus. I afsnittene Stiftelsen oprettes og Sygehusets videre udbygning korte omtaler af den oprindelige bygning og udvidelser 1860, 1928 (arkitekt Viggo Norn) og 1967. Ny funktionærbolig opførtes 1937 på hjørnet af Vestergade og Sct. Severingade (Sct. Severingade 4, arkitekt Peder Gram). Bogen beskæftiger sig fortrinsvis med sygehuset som sygehus. I afsnittet Samarbejdet mellem byens og amtets sygehuse nævnes sygehuset i Gram, der blev taget i brug i 1860 som sygehus for den vestlige del af amtet.*

Bork, Dagmar: Haderslev Bys Sygehus 1896-1975

Forlaget Gammelting, Haderslev, 1999. 101 sider, illustreret,

Med litteraturhenvisninger

*Først og fremmest om livet og opgaverne på **sygehuset ved Christiansfeldvej**, men i kapitlet om sygehushistorie afsnit om sygehusbyggeri og de forskellige sygehuse i Haderslev – især Haderslev Bys Sygehus fra 1896. Samarbejde mellem byens og amtets sygehuse førte til, at byens sygehus ved Christiansfeldvej fra 1933 blev et rent medicinsk sygehus. I sidste kapitel korte afsnit om forskellige planer om byggeri af et nyt sygehus fælles for kirurgiske og medicinske patienter og om byggeriet 1967-75 af Haderslev Sygehus ved Ribe Landevej.*

Brix, Johannes: Doktorboliger og gamle sygehuse i Sønderjylland

Udg. 1988 af Sønderjyllands Lægekredsförening i anledn. af P.L.O.s repræsentantskabsmøde i Sønderborg 7.-8. maj 1988. 57 s., illustreret af Jens Møldrup.

*Samling af tegninger og tekster, tidligere publiceret i medlemsbladet SØLK. 1. del om diverse lægepraksis i Sønderjylland, 2. del om bygninger, i hvilke der tidligere har været sygehuse. Fra **Haderslev** om den gamle lægepraksis i **Over Jerstal** og om **Nørregade 40, Haderslev** og om de gamle sygehuse: Haderslev bys fattigsygehus (**Laurids Skaus Gade 8C**), det første*

sygehus i Haderslev amt, Christina Fredericia Stiftelsen (**Storegade 86**) og Haderslev bys sygehus (**Christiansfeldvej 6**).

Buch, Jørn: Lærerseminariet i Haderslev 1884-1920 – Königliches Lehrer-Seminar in Hadersleben

I: Langs fjord og dam, 2009 - S. 14-31, illustreret
Med litteraturhenvisninger

Artiklen om seminariets historie, liv, pædagogik mv. giver også et overblik over bygningerne fra starten 1884 i Mariegårdens tidligere aftægtsbolig(1856) over tilbygningerne 1903 (Jablonowski), den nye øvelsesskole 1914 til Präparandenanstalt 1915 (nuværende hovedbygning mod Lembckesvej).

Christensen, Olav: Haderslev Amtssygehus i Gram 1860-1960.

Undertitel: Et bidrag til medicinalvæsenets historie i Sønderjylland.
Udg. 1960, 91 s., illustreret.

100 års jubilæumsskrift. Indledning om sygehussituationen i amtet før Gram sygehus. Kapitler om sygehusets oprettelse og byggehistorie, sygehusets reglement og økonomens instruks, om sygehuset under forskellige lægers ledelse frem til 1920. I et sidste kapitel en kort omtale af perioden fra genforeningen til 1960.

Korte omtaler af sygehusbygningerne: s. 16-23: Sygehusbygningen fra 1860 (Ark. **L.A. Winstrup**, stadsbygmester i Flensborg), s. 80: lille udvidelse 1921 (Ark. **L.P. Aakjær**, Rødding), s. 82-83: Ny sygehusbygning 1928-29 og 1936-38 ny funktionærbolig, epidemisygehus mv. (Begge byggerier samarbejde mellem ark. **Peder Gram**, Haderslev og ark. **L.P. Aakjær**, Rødding)

Dragsbo, Peter og Furdal, Kim: Sønderjyske forsamlingshuse

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 10

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2006, 24 sider, illustreret, litteraturliste

Kan ses her: <http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Forsamlingshuse-Nr.10.pdf>

Om forsamlingshusene som ramme om og symboler på danskheden og om det omfattende forsamlingshusbyggeri fra 1890-erne. Om forsamlingsbygninger i byerne. Om tyske og danske forsamlingshuse efter genforeningen til i dag. Spredt i hæftet tekst og billeder med relation til **Haderslev** (Bevtoft Forsamlingshus, Nustrup Forsamlingshus, Bürgerverein i Haderslev, Forsamlingsgården i Skrydstrup).

Dragsbo, Peter og Furdal, Kim: Fra degneskoler til centralskoler

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 11

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2007, 20 sider, illustreret i farver, litteraturliste

Kan ses her: <http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Fradegneskolertilcentralskoler-Nr.11.pdf>

Om skoleudvikling og sønderjyske skolebygninger fra forskellige perioder. Spredt i hæftet tekst og billeder med relation til **Haderslev** (Louiseskolen, den gamle skolebygning Moltrupvej 1 og Sct. Severin-skolen i Haderslev, Over Lerte gamle skole, Vedsted skole).

Duus, Mogens: "Perle". Toget til Paradis og Sibirien

Udg. af forlaget Bane bøger, Smørum, 2005. 168 sider, illustreret,
På omslaget: Jernbanen mellem Haderslev og Vojens

S. 103-125: Banegårdsforholdene i Haderslev

s. 126-142: Undervejs – stationerne i Hammelev, Styding og Vojens.

Meget detaljeret beskrivelse af bygninger og stationsanlæg. Mange fotos og tegninger i disse kapitler og spredt i bogens øvrige dele.

Favrdalskolen i Haderslev

Af A5 Tegnestuen

I: Tegl, Årg. 87, nr. 1 (1984), s. 10-16, illustreret

I 1975 udskrev Haderslev Kommune en arkitektkonkurrence om et integreret bolig- og uddannelsescenter – Favrdalcentret – beliggende i Haderslevs nordøstlige udkant. Centret skulle bl.a. rumme et nyt seminarium og en ny øvelsesskole. A5 Tegnestuen fik 1. præmie og opgaven at projektere den ny øvelsesskole - Favrdalskolen. I artiklen redegør tegnestuen for overvejelser om centret og landskabet, hovedstrukturen og skolens opbygning, skolens enkelte dele, form og materialer og for byggeriets realisering. Opførelsen blev påbegyndt i 1978 og sidste etape blev taget i brug i 1982. Seminariet blev aldrig udflyttet.

Favrholdt, Magnus: Haderslev Latinskoles historie 1567-1967

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1966. 384 sider, illustreret

Heri om skolens bygninger i perioden:

s. 26-30: Skolehuset. Den ældste latinske på kirkepladsen 1567-1627

s. 87-91: Skolens tredje bygning 1734

s. 194-211: Den nye skolebygning (1854)

s. 247-254: Ændringer i skolens bygninger i tiden 1864-1920.

s. 292-302: Skolebygningerne siden genforeningen.

FM: Haderslev Rådhus

I: Arkitektur, Årg. 19, nr. 6 (1975), s. 232-239, illustreret.

Om Haderslev Rådhus i Gåskærgade (opført 1973-74). I artiklen redegør FM (arkitekt Finn Monies?) kort for baggrunden for rådhusbyggeriet, for de arkitektoniske overvejelser om dimensionering og udformning, for indretningen og for den kunstneriske udsmykning. Illustreret med fotos, situationsplan og etageplaner. (Arkitekter: Finn Monies' Tegnestue I/S i samarbejde med Th. B. Thomsen).

Furdal, Kim og Dragsbo, Peter: Fra bondeskoler til centralskoler

I: Årsskrift for Sønderjysk Skolemuseum 10, 2014, s. 2-29, illustreret, litteraturhenvisninger.

Artiklen er en udvidelse og bearbejdelse af samme forfatteres "Fra degneskoler til centralskoler", Sønderjyllands Kulturmiljøer nr. 11. I omtalen af skoleudvikling, skolepædagogik og skolebygninger indplaceres sønderjyske skolebygninger fra forskellige perioder. Spredt i hæftet korte omtaler og enkelte billeder af skoler i den nuværende **Haderslev** kommune.

Furdal, Kim og Toft Jessen, Jørgen: Stationsbygninger i Sønderjylland

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 6

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2003, 20 sider, illustreret i farver, litteraturliste

Kan ses her: <http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Stationsbygninger-Nr.6.pdf>

Om statsbanerne og kleinbanerne og stationsbygningerne. Spredt i hæftet tekst, kort og billeder med relation til **Haderslev** (Over Aastrup, Ørsted, Amtsbanegården i Haderslev).

Garde, Peter: Danmarks arresthuse

Udg. af Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2010. 324 s., fotos: Svend Erik Andersen.

Skildring af samtlige 36 fungerende arresthuse i Danmark samt beskrivelse af Københavns fængsler og de historisk mest interessante af de nu nedlagte arresthuse.

S. 164-168 om arresthuse i **Haderslev**. Korte omtaler af fængslet i rådhuset i **Lavgade** opført 1636-38 og af efterfølgeren arresthuset **Laurids Skaus Gade 1A** opført 1885 med senere ombygninger.

Garde, Peter m.fl.: Danmarks tinghuse

Udg. af Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2006. 258 s., fotos: Svend Erik Andersen.

Stor, flot og billedrig bog om de danske tinghuse, udgivet i anledning af reformen af retskredsene.

S. 108-111 om Haderslev tinghus, **Gammelting 1-2**. Under overskriften "Dommerbolig, pigeskole, Amtsgericht og tinghus" fortælles om bygningens historie og funktioner fra opførelsen i 1820-erne (tømremester Andreas Bertelsen) til bogens udgivelse. "Måske intetsteds i riget, bortset fra Frederiksberg, findes en tilsvarende fornem enhed af domhus og politigård som i Haderslev ...". (Citat fra teksten).

Haderslev Statsseminarium 1884-1984

redaktion: K. Eggers Hansen, Jørn Buch

Haderslev Statsseminarium 1984. 32 sider, illustreret

Lille jubilæumsskrift med artikler om 100 års læreruddannelse ved seminariet i Haderslev og om Seminarieskolens historie. Tekst, billeder og en kortskitse kan give et vist overblik over den bygningsmæssige udvikling fra seminariets start i 1884 i en aftægtsbolig bygget 1856. Arkitekterne nævnes ikke. Her et red. forsøg: 1902: Festsal, gymnastikhus mv., Baurat Friedrich Jablonowski, 1914: Øvelsesskolen (Seminarieskolen), der Vorstand des Kgl. Hochbauamts, 1915: Präparandenanstalt, stadsbygmester Schnackenburg, 1937: Forbindelsesbygning mellem sem. og øvelsesskole, Poul Bløcher, 1937: Gymnastikbygning, Mathias Gydesen, 1942: Udvidelse af festsal, Knud Lehn Petersen, 1958: tilbygning mod nordvest, Knud Lehn Petersen.

Ifversen, Karsten R. S.: En skole i lys og skarpe linjer

I: Politiken 4.3.2014. Illustreret.

Om **VUCSyds** nye bygning på Haderslev Havn (**Chr. X's Vej 39**). " – et imponerende flagskib i udviklingen af Haderslev Havn. Skolen byder på et særligt firedelt rumprincip og it-baseret undervisning." (arkitekter: AART architects og ZENI arkitekter)

Jacobsen, Anne Marie og Weitling, Birgit: Fattiggårde på landet i Sønderjylland.

Undertitel: Menneskeliv i samfundets udkant

Tilrettelæggelse: Lennart S. Madsen

Udgivet af Museum Sønderjylland - Arkæologi Haderslev, 2008, 190 sider, illustreret (nogle i farver)

Med litteraturhenvisninger

Om fattiggårde i Sønderjylland og livet på fattiggårdene. Bygningerne behandles spredt i teksten, men især i kapitlet "Bygningerne, deres indretning og udnyttelsesgrad" og i "Katalog over fattiggårde i Nordslesvig (oprettede 1815-1894)". Her er der billeder og korte beskrivelser af de enkelte fattiggårde. Fra **Haderslev kommune**: Bevtoft, Fjelstrup, Gram, Hammelev, Hoptrup, Højrup, Nustrup, Øsby, Aastrup og Haderslev købstad.

Krogh, Jørgen: Skolen ved Stadion i Haderslev – en stor specialskoles historie

I: Årsskrift for Sønderjysk Skolemuseum 9, 2013, s. 12-31, illustreret, litteraturhenvisninger.

Artiklen behandler – med et historisk tilbageblik – specialskolens historie, fra den i 1966 flyttede fra Eksternatskolen i Laurids Skaus Gade 14 til den store, nye montageskole Skolen ved Stadion, Louisevej 8. (Arkitekt Erik Ejlers). Hovedindholdet i artiklen er skolens udvikling og knopskydning frem til 2013. I korte afsnit beskrives bygningerne og de problemer, der viste

sig at være forbundet med montagepavillonerne. (Red. tilføjelse: Bygningerne fra 1966 er nedrevet i foråret 2015, og nybyggeri undervejs (Arkitekter: Pluskontoret Arkitekter). I 2011-12 opførtes en ny administrations- og personalebygning (Arkitekt: Haderslev kommune), i 2014 overtog skolen desuden nabobygningen - det tidligere VUC, Christiansfeldvej 31D, opført 1993-94, oprindeligt tegnet af arkitekt Leif Thøgersen, Weile Arkitekter).

Lykke Jensen, Kim: Danmarks vandtårne

Udgivet af forlaget Vældgungerne, 2009, 224 sider, illustreret

Beskrivelser og billeder af samtlige bevarede vandtårne i Danmark, samt vandtårnenes overordnede historie.

Med litteraturhenvisninger

Gram vandtårn (s. 98) og vandtårnene i **Haderslev** (s. 101-103). *Langkær* (arkitekt: Wolfgang Kleemann, 1991-92), *det røde vandtårn ved Marielystvej* (arkitekt: stadsbygmester C. Hansen?, Peder Gram?, 1924-25) og *det hvide vandtårn ved Omfartsvejen* (arkitekt: Vagn Thorborg, skitse, 1952). Om tårnet i Gram står der, at det er uvist, hvem der tegnede det. Ifølge andre kilder er tårnet tegnet af arkitekt L.P. Aakjær, Rødding.

Niegaard, Hellen: Bispen og biblioteket i Haderslev

I: Bibliotekspressen, 2002, nr. 8, s. 244-47, illustreret

Chefkonsulent Hellen Niegaard, Biblioteksstyrelsen, beskriver og anmelder Haderslevs nye bibliotek og kulturcenter Bispen fra 2001 (arkitekt Poul Dørflinger).

Niegaard, Hellen: Biblioteket og Bispen revisited – aktuel rapport fra Haderslev

I: Danmarks Biblioteker, 2013, nr. 5, s. 14-15

Genbesøg for at se, hvordan bygningen står efter 12 års brug.

Det rene vand. Haderslev Vandforsyning 1899-1999

Af Lennart S. Madsen og Bent Vedsted Rønne, med bidrag fra Svend Anker Iversen, redaktion: Bent Vedsted Rønne

Udg. af Haderslev Vandforsyning og Haderslev Byhistoriske Arkiv, 1999, 105 sider, illustreret (nogle i farver)

Med litteraturhenvisninger

Heri om vandforsyning før vandværkernes tid, brønde, pumper, "Haderslev – provinsens mest skidne by" (1876), mange års snak om behovet for offentlig vandforsyning frem til beslutning 1898 om at bygge et vandværk på Eskærhøj. Bygningsmæssigt præges perioden efter 1899 af udbygning af ledningsnet, opførelse af byens vandtårne og etablering af flere vandværker også udenfor Haderslev.

Rønne, Bent Vedsted: Den gamle Katedralskole. Gåskærgade 28

Udg. af Haderslev Kommune og Haderslev Byhistoriske Arkiv, 2005. 35 sider, illustreret (nogle i farver)

Udgivet i anledning af 100-året for den officielle indvielse af vestfløjen 7.1.1905

På omslaget: Hvis vægge kunne tale.

Med litteraturhenvisninger

s. 4-8: *Gåskærgade 28 (om de enkelte bygninger i bygningskomplekset)*

s. 9-11: *Arkitekterne bag bygningerne (Laurits Albert Winstrup, Friedrich Jablonowski, Jens Vilhelm Petersen).*

Skriver, Poul Erik: Forbrændingsanstalt og fjernvarmecentral i Haderslev

I: Arkitektur, Årg. 11 (1967), s. 231-36, illustreret

Om nybygningen **Fjordagervej 15** opført 1966. Citat fra artiklen: "GJ og FM har under indtryk af byggegrundens muligheder, en stejl skrænt mod fjorden, arbejdet med en kubistisk komposition, der har kunnet tilpasses det vanskelige terræn. Hver funktionsenhed er karakteriseret ved sig egen kubus". (arkitekter: Gunnar Jensen og Finn Monies).

Sprenger, Claus-Peter: Haderslev Arresthus

Undertitel: 100 års Jubilæumsskrift
1985, 38 sider, illustreret.

Korte afsnit om arrestforhold før 1885, byggeriet af arresthuset Laurids Skaus Gade 1A, beskrivelse af hverdagen i fængslet 1885-1900, diverse erindringer, oversigt over ansatte, hilsener til jubilæet mv.

S. 3-12: Om arrestbyggeriet og indretning af det nye arresthus, gammel situationsplan. Sammenstyknings af avisclip, byggemødereferat, inventarliste mv, men ikke en samlet beskrivelse af bygningen.

S. 34-37: Billeder fra arresthuset 1985.

Steffensen, Erik: Strindberg Lighthouse

Udgivet af Galleri Bo Bjerggaard og/eller VUC Syd 2014, 34 s., illustreret, engelsk resumé.

Kunstnerens egen tekst om **VUC Syds** nye bygning ved havnen i Haderslev og om udsmykningen/site-specific art. Tekst og de mange fotos giver en fin introduktion til bygningen, tankerne bag udsmykningen og samarbejdet med arkitekterne. (Arkitekter: AART Architects, Aarhus og Zeni Arkitekter, Aabenraa).

Tilbageblik. Seminariskolen i Haderslev 1920-1970

Udgivet af Seminariskolen i Haderslev 1970, red. A. Thomsen, 46 s., illustreret.

Jubilæumsskriftet fortæller først og fremmest om livet i skolen, pædagogikken m.v. I afsnittet "Om Seminariskolen" s. 39-43 omtales nogle **bygningsmæssige forhold** fra etableringen af den første øvelsesskole i Laurids Skaugade 14 (tidl. anneks til Friedrichsschule i Nørregade) over byggeriet af den nye øvelsesskole (Lembckesvej 7) 1914, der blev til Seminariskolen ved genforeningen i 1920, til byggeriet af mellembygning og gymnastikhus i 1935-36. Artiklen krydres med andre oplysninger om området omkring seminariet.

Under syv flag. Haderslev Kaserne 1888-1988.

Undertitel: Haderslev som garnisonsby

redaktion: A. Lindvang

Udgivet af Garnisonskommandanten i Haderslev, 1988, 40 sider, illustreret

Første kapitel behandler bestræbelserne for at få bygget en kaserne i Haderslev frem til den endelige beslutning i rigsdagen i Berlin 1885, kasernebyggeriet 1885-88 og senere om- og tilbygninger frem til 1988.

I andet kapitel redegøres for Haderslev som garnisonsby 1660-1842 og især perioden 1753-1842, hvor byen var hjemsted for Holstenske Lansenerregiment. (Ridehuset fra 1792 ved Lansenervej, eksercerskole i Storegade 6).

Wiingaard, Helge: Fra Gaaskærgade til Christiansfeldvej

I: Haderslev-Samfundets årsskrift, 1992, s. 79-114, illustreret

Med litteraturhenvisninger

Artiklen tager udgangspunkt i beskrivelsen af forholdene på den gamle katedralskole i Gåskærgade (arkitekt L. A. Winstrup, 1854) efter 1920. Herefter redegøres for de mere end 40 års bestræbelser på at få tidssvarende bygninger og for projekteringen og opførelsen af skolen på Christiansfeldvej. Første spadestik til den nye Haderslev Katedralskole 9.12.63, indvielse 30.11.67 i 400-året for skolens oprettelse. Efter få år efter var pladsen for trang, og i 1975 kunne en ny sprogfløj, nye musiklokaler mv. tages i brug. Artiklen præsenterer tegninger fra et projekt fra 1947, og der gøres grundigt rede for skolens arkitektur og ideerne bag det

fagklassegymnasium, man endte med at bygge i 1960-erne (arkitekter: Knud, Ebbe og Erik Lehn Petersen).

Wilcke, Birger: Haderslev Amts Jernbaner 1. Dr. Mauves bane

Publikation nr. 28. Udg. af Dansk Jernbane-Klub, 1971. 144 sider, illustreret

Detaljeret redegørelse for forhistorien og for diskussioner om linieføring. I kapitlet om baneanlægget (s. 58-74) omtale af Dr. Mauwes dyre stationsbyggeri. I kapitlet "Liniebeskrivelse" (s. 104-139) indgår beskrivelser af Amtsbanegården ved Jomfrustien i Haderslev og af stationerne på banerne Haderslev-Christiansfeld (1899-1932) og Haderslev-Gram-Rødding (1899-1938/39). Fotos af de enkelte stationer findes i dette kapitel eller spredt rundt i bogen.

Wilcke, Birger: Haderslev Amts Jernbaner 2. Becherer bygger videre

Publikation nr. 29. Udg. af Dansk Jernbane-Klub, 1971 136 sider, illustreret

S. 11-44 redegøres for anlæg af Årøsundbanen (1903-1938), Toftlundbanen (1904-1939) og Skodborgbanen (1905-1933). I kapitlet "Liniebeskrivelse" (s. 79-118) indgår beskrivelser af stationerne på de tre banestrækninger. Fotos af de enkelte stationsbygninger findes i dette kapitel eller spredt rundt i bogen.

Zimmermann, Anne Sophie: Fattiggården i Haderslev. Erindringer af Anne Sophie Zimmermann 1922-35

Udg. af Forlaget Gammelting, Haderslev, 1986, 64 sider, illustreret
Litteratur (udvalg): side 64

Et af Haderslevs smukkeste og mest helstøbte huse i klassicistisk stil. Sådan karakteriserer Henrik Fangel den gamle fattiggård på hjørnet af Laurids Skausgade og Louisevej i indledningen til Anne Sophie Zimmermanns erindringer.

I erindringerne er der et udførligt afsnit om fattiggårdens indretning suppleret med facadetegning, bebyggelsesplan og plantegninger fra forhuset og baghuset (byens første sygehus). Husene er opført 1837-38 af Haderslev by med Paul Christiansen som bygmester.

*Bogen afsluttes med et omfattende kapitel af **Henrik Fangel: Fattiggård, stiftelser og plejehjem. Et bidrag til den sociale forsorgs historie i Haderslev**. Her bl.a. tegninger af Haderslevs første kommunale plejehjem på Ryesvej (indrettet 1930 i to kommunale ejendomme fra 1922).*

Byerhverv

Bispegade 15-17. Firmaet A. Hundevadt

Se under **Generelt om bygninger og byudvikling i Haderslev:**

Christensen, Olav: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet

Udgivet 1952 i anledning af firmaet A. Hundevadts 50-års jubilæum 9. august 1952. 1952, 130 s., illustreret

Dirckinck-Holmfeld, Kim: Administrationsbygning ved Gram Tæppefabrik

I: Arkitektur DK, Årg. 28, nr. 8 (1984) S. 316-320, illustreret

*Om administrationsbygningen fra 1983-84, **Industrivej 3, Gram**. Citat fra artiklen: "Alt i alt er det en klædelig fabriksskjuler, som arkitekterne har forsynet fabrikken med. Og de indre gårdrum er blevet et fornøjeligt tilskud til det ellers lidt flade byggeri". (arkitekt: C.F. Møller).*

Fangel, Henrik: Jernstøberier i Haderslev 1841-1923

I: Sønderjysk månedsskrift, Årg. 55, nr. 4 (1979), s. 113-126, illustreret.

Artikel om jernstøberierne i anledning af lokalplanforslag om nedrivning af **Naffet 30** - forbygningen og eneste tilbageblevne del af Wolfgang Petersens jernstøberi.

Fangel, Henrik: Naffet 30 i Haderslev - endnu engang

I: Sønderjysk månedsskrift, Årg. 56, nr. 8 (1980), s. 215-221, illustreret.

Her fortælles om striden om lokalplanforslaget om nedrivning af Naffet 30 – og om redningen.

Haderslev Klædefabrik . M. Schaumann. 1872-1947

Udgivet af Haderslev Klædefabrik. M Schaumann, 1947, 54 sider, illustreret

Jubilæumsbog om virksomhedens udvikling fra starten som farveri i lejede lokaler i ejendommen **Sønderbro 6**. Korte omtaler og enkle skitser af virksomhedens ejendomme i perioden. 1880 **Lavgade 3** med butik og bolig og farveri i baghuset ud mod Højgade, 1899 ny fabriksbygning **Højgade 4** (nedrevet 1980), 1910 flytning af fabrikken til **Simmerstedvej (1A-10?)**, 1913 ny forretnings- og beboelsesejendom **Nørregade 12** (arkitekt: Paul Bløcher), 1928-1944 løbende udvidelser af fabrikskomplekset på Simmerstedvej. Fotos af bygningerne og fabrikslokalerne.

Holten Nielsen, Fl.: Lindabs nye hovedsæde

dpa, årgang 27, nr. 5 (1989), s. 51-52, illustreret

dpa: Danske praktiserende arkitekter

Om det 12.000 m² store virksomhedskompleks i **Langkær** i Haderslevs sydlige udkant. Komplekset omfatter produktions- og lagerafsnit, selvstændigt administrationsafsnit og et afsnit til personale og udviklings- og mødefaciliteter. (arkitekt: Wolfgang Kleemann).

Ibler, Marianne: Global Danish Architecture, 7

Udgivet af Archipress M, 2012, 82 s., illustreret

Heri s. 49-49: C. F. Møller Architects: Bestseller

Om **Bestsellers** store logistikcenter ved motorvejstilkørsel 67, Haderslev Nord. Det prisbelønnede byggeri er færdiggjort 2012. Kort tekst, oversigtsplan over bebyggelsen i landskabet, 3 farvefotos. (arkitekt: C.F. Møller).

Industrimuseum Slesvig

Udgivet af Museet på Sønderborg Slot, 2004. 48 sider, illustreret

Heri meget korte, illustrerede omtaler af Brødrene Gram, Vojens, Schaumanns Klædefabrik, Christiansdals Vandkraftværk, Tørning Mølle, Arbejderboliger (Lindedal), Petersen & Bonnichsens støberi og maskinfabrik, Wolfgang Petersens støberi og maskinfabrik, Sophus Fuglsang, bryggeri. Desuden et kort med idé til en industrikulturarvsvandring i Haderslev.

<http://imslesvig.dk/> Hjemmeside for Industrimuseum Slesvig med tekst, billeder og kort.

Madsen, Lennart S.: 150 år med malt og øl

Udgivet af Bryggeriet S.C. Fuglsang og Sophus Fuglsang Export-Maltfabrik, 2015

28 sider, illustreret.

I skriftet, der er udgivet i anledning af virksomhedens 150 års jubilæum, berettes om den familieejede virksomheds grundlæggelse og udvikling, om bryggeriet og malteriet og om personerne bag virksomheden. Undervejs belyses bygningshistorien i tekst og illustrationer fra det første bryggeri i 1865 til den i jubilæumsåret gennemførte ombygning af en malteribygning til rammen for administration, fælleskantiner og udstilling. (Arkitekt: Tegnestuen Mejeriet / Mikkel Thohøj Martinusen).

Madsen, Lennart S.: Fuglsangs bryggeri og maltfabrik

I: Sønderjysk månedsskrift, 2004, nr. 4, s. 92-96, illustreret

Om bryggeriet på **Ribe Landevej**, dets historie og bygninger.

Nielsen, Gitte Werner: Schaumanns Klædefabrik i Haderslev 1872-1995

Årsskrift XIX, 2006, Museum Sønderjylland Cathrinesminde, Cathrinesmindes Venner
Udgivet af Museum Sønderjylland Cathrinesminde, Cathrinesmindes Venner, 2006, 52 s.,
illustreret

Med litteraturliste

Efter kap 1: "Storhed og fald – den danske tekstil- og klædeindustri" behandler de følgende godt 30 sider Schaumanns Klædefabrik. Bygningerne omtales kort forskellige steder i teksten og specielt s. 35-39. En del billeder fra fabrikskomplekset på **Simmerstedvej**.

Skriver, Poul Erik: Konfektionsfabrik i Haderslev

I: Arkitektur, Årg. 11 (1967). s. 237-40, illustreret

Konfektions- og trikotagefabrikken Strøyer og Mørch flyttede i 1960-erne med Egnsudviklingsrådets bistand fra København til den nyopførte fabrik **Niels Bohrs Vej 10** i den nordøstlige del af Haderslev. Bygningen har efter lukning af den oprindelige virksomhed haft forskellige andre funktioner. Citat fra artiklen: "Blandt de mange nybyggede virksomheder i området udskiller denne konfektionsfabrik sig som et udpræget designet anlæg ved den bevidste proportionering, omhyggelige detaljering og materialevalg". (arkitekter: Gunnar Jensen og Finn Monies).

Skriver, Poul Erik: Motel Haderslev

I: Arkitektur, Årg. 10 (1966), s. 216-220, illustreret

Opført i midten af 1960-erne af BP Olie-Kompagniet i forbindelse med en benzin- og servicestation ved Europavej 3 på **hjørnet af Omkørselsvejen og Ny Erlevvej**. Med den bynære beliggenhed en mellemting mellem et landevejshotel og et byhotel beliggende i parkagtige omgivelser ved Haderslev Dam og Damparken. "Bent Moudt har valgt at give anlægget en behersket, men ingenlunde selvudslettende udformning med udpræget horisontale linjer, som mindst muligt forstyrrer de landskabelige træk". Motellet er for længst lukket. Værelsesfløjen anvendes som ungdomsboliger, mens restaurationsblokken frem til 2013 har huset en McDonalds-restaurant. (arkitekt: Bent Moudt).

Landbrug, mejerier, møller

Carstensen, Hans Chr.: Restaureringen af "Diddesminde"

I: Langs fjord og dam, 1994, s. 68-77, illustreret

Ejeren af gården "**Diddesminde**" ved **Moltrup** redegør for gårdens restaurering i sidst i 1980-erne. Huset stod før restaureringen stort set, som da det blev opført i 1831. I et par plantegninger og billedtekster sætter arkitekt Jørgen Toft Jessen den gamle gård ind i dens arkitekturhistoriske sammenhæng.

Dragsbo, Peter: Landbrugets bygninger 1850-1940 - Sønderjyllands Amt. Temagennemgang

Redaktion: Peter Dragsbo og Lisbeth Brorsen

Udgivet af Kulturarvsstyrelsen, 2005, 40 sider, illustreret

Kolofontitel: Landbrugets bygninger 1850-1940 - Sønderborg Amt

Med litteraturhenvisninger.

Hovedindhold:

Sønderjylland – en region med en særlig historie. Den sønderjyske gård. De gode år 1840-1864. Byggeskikken i den tyske tid 1864-1920. Efter genforeningen 1920-1940.

Rundt i teksten henvisninger til forskellige gårde og husmandssteder i Haderslev kommune.

Dragsbo, Peter: Landets huse - et kort rids af bygningskulturen på Haderslev-Kolding-egnen

I: Sønderjysk månedsskrift, 1991, nr. 6 – s. 181-185

Efter en karakteristik af 15-1600-årenes nordøstlesvigske gård afsnit om bulhusene, den nye byggeskik 1800-1870 og byggeskikken efter 1870. Rundt i teksten henvisninger til gårde i Haderslev-området.

Dragsbo, Peter: Sønderjyske gårde

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 9

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2006, 24 sider, illustreret, litteraturliste

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Soenderjyskegaarde-Nr.9.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Soenderjyskegaarde-Nr.9.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Soenderjyskegaarde-Nr.9.pdf)

*Om regionale bebyggelseslandskaber, den sønderjyske bondegård, byggeskik i de gode år 1840-64, i den tyske tid 1864-1920 og efter genforeningen. Spredt i hæftet tekst og billeder med relation til **Haderslev** (Bullade i Ørby, Kvistrupgård, Sodegård, Ultang, Over Aastrup, Kærgårdvej 6 i Over Lerte).*

Clemmensen, Mogens: Bulhuse. Studier over gammel dansk Træbygningskunst

Udg. af Levin og Munksgaard, 1937, 2 bind., illustreret

Bind 1: Tekst, 298 sider

Bind 2: Tavler, 56 tavler

Litteraturhenvisninger

Det store, gamle værk om bulhuse i Danmark (Jylland) og Sverige, Europa og Asien.

Bind 1: De første 100 sider behandler Jylland og især området mellem Aabenraa Fjord og Kolding Fjord øst for hovedlandevejen Aabenraa-Haderslev-Kolding. Generelt afsnit om bulhusenes konstruktion (s. 10-39) og udførlige beskrivelser af enkelte gårde og huse. S. 41-79: Sønderjylland. Mange **eksempler fra Haderslevområdet**: Flovt, Fredsted, Hajstrup, Halk, Knud, Sode, Stevelt, Vonsbæk, Ørby, Øsby. Desuden enkelte eksempler på dele af byhuse i Haderslev.

Bind 2: Kort over bulhusenes udbredelse i Sydsandinavien og tavler med meget detaljerede tegninger af forskellige bulhustyper: Fra **Haderslev**: Ørby, Vonsbæk, Øsby, Sode, Halk, Flovt.

Danmarks større gårde

Undertitel: Statistisk og historisk håndbog for det store og middelstore landbrug

redaktion: Egon v. Bülow

Udgivet af Selskabet til Udgivelse af "Danmarks Større Gårde", 1961-75, 8 bind, illustreret

Bind 6: Ringkøbing, Ribe og de sønderjyske amter, 1966

Bind 7: Haderslev Amt og supplementer, 1967

Korte omtaler af gårde med et areal fra ca. 40 ha og opefter. Enkelte historiske oplysninger. Helt overfladiske bygningsoplysninger, men interessante fotos – fortrinsvis luftfotos fra Sylvest Jensen – kan give et overblik over gårdenes og de nære omgivelseres udseende i årene omkring 1960. De statistiske oplysninger beskedne. For hver gård informationer om jordtilliggende, ejendomsværdi, jordbund og besætningsstørrelse.

Danske slotte og herregårde

under redaktion af Aage Roussell

Hassings Forlag, 2. udgave. 20 bind, illustreret

Bind 16: Sønderjylland (1967)

Heri s. 9-12: Flemming Jerk: **Aastrupgaard**, s. 13-28: Vilh. Lorenzen: **Gram**

Først og fremmest historien, enkelte afsnit om bygningerne.

Fabricius, Nina: Landet med de store gårde

Udg. af Landbohistorisk Selskab, 1996, 146 sider, illustreret

Litteratur: side 142-144

Om de sønderjyske større gårdes driftsmønstre, livsform, kultur og deres position som "toneangivende" på egnen, samt om det økonomiske og kulturelle samspil med andre befolkningsgrupper i Sønderjylland.

En kulturhistorisk-etnologisk undersøgelse af en landbrugergruppes historiske udvikling, livsform og selvforståelse. Spredt i teksten omtale af forskellige gårde på Haderslev-egnen. S. 134-141: Bygningskulturen – tradition, forbilleder og skiftende funktioner.

Fangel, Henrik: Møller på Haderslev-egnen

Udgivet af Byhistorisk Forlag, Haderslev, 1983, 26 s., illustreret

I Haderslev byhistoriske kalender 1984 er temaet møller på Haderslev-egnen. Generelt indledningsafsnit og kortere eller længere informationsmættede afsnit om ca. 20 vandmøller og vindmøller i og rundt om Haderslev. Mange illustrationer.

Furdal, Kim og Toft Jessen, Jørgen: Sønderjyske mejeribygninger

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 7

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2004, 20 sider, illustreret i farver, litteraturliste

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Mejeribygninger-Nr.7.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Mejeribygninger-Nr.7.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Mejeribygninger-Nr.7.pdf)

*Om oprettelsen og byggeriet af mejerier, om sammenlægning og nedlæggelser og om bygningstyperne/arkitekturen. Spredt i hæftet tekst og billeder med relation til **Haderslev** (mejerier i Over Jerstal, Rangstrup, Bevtoft, Sønder Vilstrup, Over Aastrup, Øsby og Moltrup-Bjærning).*

Henneke, Jørgen: En gård og to slægter - En beretning om nationale sindelag

I: Langs fjord og dam, 2002, s. 7-33, ill. Noter og fyldig litteraturliste s. 121-122.

Åstrupgård og dens ejere, slægterne von Krogh og Bruhn, fra 1700-tallet og frem til i dag.

*Først og fremmest beretningen om slægterne. I dele af teksten afsnit om den bygningsmæssige udvikling fra opførelsen af **Aastrupgårds** hovedbygning i 1770-erne frem til årtusindskiftet. Fine billeder og kort.*

Husmandsbrug i omegnen af Haderslev

Folder udgivet af Haderslev Bygningsbevaringsforening, 4 s., illustreret

Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Kort omtale af statshusmandsbrug på Haderslev-egnen fra de første brug fra 1920erne til de seneste udstykninger fra 1950-erne. Henvisning til forskellige bygningstyper og opfordring til passe godt på den spændende kulturarv i forbindelse med modernisering.

Jacobsen, Helge C.: Mølleri i Hertugdømmet Slesvig

I: Sønderjysk månedsskrift, 2012, nr. 7, s. 268-276, illustreret

Med litteraturhenvisninger

*Om mølledrift i Sønderjylland/Slesvig og om forskellige mølletyper fra middelalderen og frem til industrialiseringen. Hovedafsnit om vandmøller, stubmøller og hollandske møller. Instruktive illustrationer. Artiklen behandler mølleri generelt. Om **Haderslev-egnen**: Kort oversigt over vand- og vindmøller før Første Verdenskrig, snittegning og foto af Sillerup Mølle.*

Jacobsen, Helge C: Møller i Sønderjylland

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 19

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2014, 24 sider, illustreret i farver, litteraturliste.

Omtalen af møllerne i Sønderjylland indledes med afsnit om vandmøllernes og vindmøllernes historie og præsentation af forskellige mølletyper. Med den endelige afvikling af mølletvangen i Hertugdømmet Slesvig fra 1867 kom vindmøllebyggeriets glansperiode, og før 1. verdenskrig var der én eller flere vindmøller i de fleste sogne. I dag er der oftest kun fragmenter tilbage af de mange vand- og vindmøller.

I andre afsnit omtales hhv. vandmøller, vindmøller og pumpemøller, der er et besøg værd.

*Fra **Haderslev-egnen** præsenteres vandmøllerne **Haderslev Slotsvandmølle**, **Lille Mølle** ved Hoptrup, **Tørning Mølle** og **Bevtoft Mølle** og vindmøllerne **Sillerup Mølle** og **Rangstrup Mølle**, stubmøllen, der blev bygget i Møgeltønder 1742, flyttet til Rangstrup omkring år 1800 og i 1912 flyttet til Haderslev Museum, hvor den står i dag.*

Jacobsen, Helge C.: Ultanggård og Ultang Mølle

I: Langs Fjord og Dam 2015, s. 17-22, illustreret, litteraturliste.

I artiklen om Ultanggårds historie omtales bl.a. ejerne Asmus Fromm, C.C. Christiansen og Asmus Fromm-Christiansen og arkitekt Alexander Wilhelm Prale, Flensborg, arkitekten bag den nuværende hovedbygning fra 1884. Bygningen omtales som et pragteksempel på Hannoverskolens arkitektur. Kort omtale af avlsbygningerne fra 1890-erne. Artiklen afsluttes med historien om Ultang Mølle, vandmølle i århundreder, 1880-1945 suppleret af en vindmølle. Mølleriet ophørte 1947.

Karup, Svend Åge: Husmandsudstyknings i det gamle Haderslev Amt 1920 til 1945

I: Langs fjord og dam, 2008, s. 51-57, illustreret.

*Oversigtsartikel om husmandsbrug og om domæneudstyknings i Haderslev Amt i 1920-erne. Nærmere omtale af **Stokkerhoved**udstyknings bygninger (1922).*

Knudsen, Jan: Statshusmandsbrug - mellem udvikling og bevaring

Udg. af Realdania Byg, 2012. 1 bog, 66 sider, illustreret i farver; 1 dvd-video

Bog: Tekst og redaktion: Realdania Byg og Jan Knudsen. Med resumé på engelsk. Med litteraturhenvisninger og links. Kan ses her:

<http://www.realdaniabyogbygklubben.dk/media/49261/Statshusmandsbrug%20Skovboellingvej.pdf>

Dvd-video: Tilrettelagt af: Marianne Albeck. Produceret af Fjernsynsforeningen

Kan ses her:

<http://www.realdaniabyg.dk/udgivelser/film/skoenvirke#/udgivelser/film/husmandens-perle-statshusmandsbrug>

*Husmandsstedet på **Skovbøllingvej 35** fremstår originalt og uden moderniseringer. På grund af de arkitektoniske og kulturhistoriske værdier blev ejendommen fredet i 2005. Realdania Byg har gennemført en restaurering af ejendommen for at bevare et statshusmandsbrug. Både bog og film fokuserer på restaureringen.*

Møller Terkildsen, Ingvort: De sønderjyske domænegårde

redaktion og billedtekster: Niels H. Kragh-Nielsen

Udgivet i serien Sønderjyske billeder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland, 2001, 100 sider, illustreret.

Med litteraturhenvisninger

Om de 36 statsejede domænegårde, der blev oprettet fra 1896 til 1916 for at fremme tysheden i de områder, hvor den danske befolkningsgruppe stod stærkt

Det indledende kapitel "Historisk baggrund" behandler bl.a. germaniseringen 1864-1920, kampen om jorden, domænekøbene, domæneforpagterne indtil 1920, dansk modstand i jordkampen, den danske domæneforvaltning og udstykningen. Desuden er der et kort afsnit om byggestilen.

I hovedkapitlet "Beskrivelse af de 36 domænegårde" er hver gård omtalt på 1-2 siders opslag med fine illustrationer. Domænegårde i **Haderslev kommune: Ejsbølgaard, Pamhule, Christiansdal, Nautrupgaard, Stendetgaard, Keldet, Kjerulfsminde, Juhlsminde, Hørlyk, Ballegaard**

Overby, Jørgen: Slottets bygninger

I: Sønderjysk månedsskrift, 2002, nr. 4, s. 83-88, illustreret

Om **Gram Slot**, slotskomplekset, dets historie, de enkelte fløje, ombygninger og istandsættelser. Desuden kort om avlsgården og enkesædet.

Dette nummer af Sønderjysk månedsskrift er et **temanummer om Gram slot og gods**.

Øvrige artikler:

Lennart S. Madsen: Gram Slot i middelalderen

Carsten Porskrog Rasmussen: Grams ejere

Martin Abrahamsson: Slotshaven ved Gram

Carsten Porskrog Rasmussen: Gram gods gennem 770 år

Bagsiden om forsiden: cpr: Herregårde på Haderslevegnen.

Porskrog Rasmussen, Carsten: Husmandsbrug

Undertitel: Husmandsbrug og husmandskolonier i Sønderjylland

I: Sønderjyllands kulturmiljøer nr. 3

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjyllands Amt, 2001, 19 sider, illustreret (nogle i farver)

Med litteraturhenvisninger

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Husmandsburg-Nr.3.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Husmandsburg-Nr.3.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Husmandsburg-Nr.3.pdf)

Om oprettelsen og byggeriet af husmandsbrug i forskellige perioder og om bygningstyperne/arkitekturen. Spredt i hæftet tekst og billeder med relation til **Haderslev**.

Stilling, Niels Peter: Politikens bog om Danmarks slotte og herregårde

redaktør: Kasper Monty

Udgivet af Politikens forlag i samarbejde med Danmarks Naturfredningsforening, 2004, 320 sider, illustreret i farver

På omslaget: Kulturhåndbog om Danmarks slotte, herregårde og borge

Rygtitel: Danmarks slotte og herregårde

Med litteraturhenvisninger

Heri *Generelt historisk overblik (10 s.)*, *generelt om slotte og herregårde i Sydjylland (2 s.)*, *opslag om Gram (2 s.)*.

Sillerup Mølle. Møllen og møllernes historie gennem 150 år

redaktør: Bent Vedsted Rønne

Udgivet af Historisk Arkiv for Haderslev Kommune i samarbejde med Sillerup Møllens Venner, 2009. 123 sider, illustreret (nogle i farver)

Heri i del 1: *Sillerup Mølle 1859-2009 - om møllens historie med grundig gennemgang af møllens opførelse og enkeltdele. I del 3: Om opmålingen af møllen, om ovnens restaurering, billeder fra møllens restaurering 1987. Mange tegninger og fotos i hele bogen.*

Steensberg, Axel: Gamle danske bøndergårde

Undertitel: Med et tillæg om isolering.

Udgivet af forlaget Forum, 1978, 199 sider, hovedsagelig illustreret

Litteratur: side 198

I det indledende tekstafsnit: Østkysten fra Grænsen til Kolding behandles meget kortfattet bulhuse, bindingsværk, ildsteder mv. (s. 21-23).

I billeddelen korte omtaler af **Sparlungård i Øsby, Stenderupgård i Grarup, bulhuse i Ørby og Fjelstrup, et "kådner"sted i St. Anslet, Brummers gård, Årø** (s. 121-127).

Bortset fra Brummers gårds stuehus og bulhuse i Ørby er nævnte bygninger formentlig nedrevne.

Sørensen, H. E.: Slotte, herregårde og voldsteder i Sønderjylland

Udgivet af Forlaget Melbyhus 1994. 2 bind, illustreret
Litteraturliste i bind 1

Bind 2: Haderslev og Tønder amter, 132 sider

Omtale af nogle få slotte og borge (Haderslevhus/Hansborg, Gram, Tørring) og kortere omtaler af ca. 60 store gårde og voldsteder i den nuværende Haderslev kommune. Først og fremmest om historien, men for de fleste gårde også en kort karakteristik af bygningerne med angivelse af alder og ofte med ledsagende foto. Enkelte voldsteder omtales mere udførligt, de fleste ganske kort.

Toft Jessen, Jørgen: Bulhuse i det sønderjyske område - og de tilstødende egne

I: Sønderjysk månedsskrift, 1997, nr. 11, s. 286-292, illustreret
Med litteraturhenvisninger

Generelt om bulhuse og konstruktionsdetaljer. **Eksisterende bulhuse på Haderslevvejen** – bl.a. Ørby nr. 6 og nr. 20, laden ved Vilstrup præstegård, laden ved Brummers gård, Årø, der 1854 blev flyttet fra Beierholm i Halk til Ribe Landevej 55 og omkring år 2000 videre til Årø.

Toft Jessen, Jørgen: De store gårde

I: Bygningsarkæologiske studier, 1992, s. 106-112, 117, illustreret

Redegørelse for nogle generelle træk ved den bygningsmæssige og arkitektoniske udvikling af de store gårde på Haderslev næs og på Aarø. Eksempler fra Sønderballe, Kvistrup, Aarø og Hejsager. Eksemplerne er især fra perioden fra ca. 1820 til slutningen af 1870-erne – en periode præget af stor byggeaktivitet. Toft Jessen finder, at principperne for stuehusenes indretning er de samme uanset gårdenes størrelse, og at vi står overfor en århundrede gammel plandisposition, som har vist sin funktionsdygtighed og derfor kun ændres lidt i tidens løb.

Toft Jessen, Jørgen: De store gårdes storhedstid

I: Sønderjysk månedsskrift, 1991, nr. 6, s. 186-187.

Kort omtale af to statelige hovedbygninger fra årene omkring 1800. Sønderballe Hoved 1 og "Amtsforstandergården" i Kvistrup. Illustreret med tegninger og foto.

Enkelte byhuse/kvarterer

Bohsen, Anna Marie: Gammelt gavlhus i Haderslev bliver til 16 ungdomsboliger

I: dpa, årgang 25, nr. 4 (1987), s. 22-24, 26, illustreret
dpa: Danske praktiserende arkitekter

Om ombygningen af **Nørregade 4** 1986-87. Beskrivelse af ejendommen fra 1781, den omfattende restaurering af husets ydre og indretningen til ungdomsboliger. Facadetegninger, plan af stueetagen og fotos (arkitekt Bjarne Juul).

Christensen, Olav: Storegade 37 gennem et kvart årtusinde

Udgivet af Haderslev Bank, 1974, 12 sider, illustreret

Udsendt 1974 af Haderslev Bank i anledning af ejendommens sanering. I hæftet fortælles om ejendommen, husets ejere og ejendommens taksationsværdi gennem tiderne.

Fangel, Henrik: Sønder Otting – en udviklingskommunes historie

I: Langs fjord og dam, 2002, s. 50-58, illustreret

Fortællingen om den lille kommune i Haderslevs sydlige udkant før 1890, om Sønder Ottings vækst, om spekulation, udstykninger, villaservitutter og bebyggelse frem til sammenlægningen med Haderslev købstad 1910, om kloak-, vej- og gasproblemer i Sønder Otting og om byggeaktieselskabets likvidation efter 1. verdenskrig.

Med denne artikel får læseren en god introduktion til det stort set homogene kvarter, bestående af store repræsentative villaer i kvarteret afgrænset af Ny Erlevvej, Omkørselsvejen, Hertug Valdemarsvej og Aabenraavej.

Det gamle amtshus, Naffet 2, Haderslev

Udgivet af Islef Odense A/S og Dansk Boligselskab, 1989, 28 sider, illustreret i farver

Restaureret august 1988 – maj 1989.

Historien om restaureringen, der ændrer bygningen fra en svampebefængt ruin til et nyt administrationscenter for Dansk Boligselskab. Kort redegørelse for processen og for husets historie, interiøret og eksteriøret. Plantegninger af huset efter restaureringen. Oversigt over husets ejere 1576-1987. Mange billeder fra før og efter restaureringen. Hovedafsnittet "Naffet 2" er skrevet af arkitekt Jørgen W. Overby.

Favrholdt, Magnus: Harmonien

Undertitel: Træk af Danmarksheds Historie i Haderslev gennem 150 Aar

af M. Favrholdt, Johs. Nielsen og Olav Christensen

Udgivet af Selskabet Harmonien, 1949. 306 sider, illustreret

*Først og fremmest historien om "Det harmoniske Selskab" 1799-1842 og om Harmonien 1849-1949. Om bygningen i **Gåskærgade**: s. 208-217. Heri om byggeriet 1936 af den nu nedrevne salsbygning (arkitekter: Matthias Gydesen og Ejnar Bløcher) og om hovedfløjens renovering og tilbygning i 1942 (arkitekt: Kaj Gottlob). Illustreret med planer af Harmonien 1908 og 1949 (bilag XXIII og XXIV, s. 208 og 216) og billeder fra ombygningen 1942-43 (bilag XVII – XXI, s. 160-192).*

Hartung, Martin: God arkitektur til dessert

I: Berlingske tidende, 1994-09-18

*Om **Fælleshave**, Haderslevs første bofællesskab, Fælleshave 1-21 opført 1990-91. Citat fra anmeldelsen: "Arkitekturen selv anslår nye toner, der meget vel kan tænkes at påvirke det almindelige boligbyggeri" (arkitekt Leif Thøgersen/Ole Weiles Tegnesteue).*

Hee, Peter: Slotsgade 20 i Haderslev

I: Sønderjysk månedsskrift, Årg. 52, nr. 10 (1976), s. 357-364, illustreret

En frontberetning fra restaureringen af Slotsgade 20 efter fundet af de mange vægmalerier og den sideløbende påbegyndte restaurering af råhuset.

Et hus i Haderslev. Slotsgade 20 gennem 400 år

redigeret af Sys Hartmann og Stine Wiell, tegninger: Jørgen Toft Jessen.

Udgivet af Fredningsstyrelsen og Haderslev Museum, 1980, 110 sider, 1 foldet tavle, illustreret
Litteraturhenvisninger

Med engelske billedtekster og resuméer.

Bogen om huset, restaureringen af huset 1976-80 og de enestående malerier. Heri Henrik Fangel: Huset og gaden (s. 7-34),

Peter Hee og Karsten Rønnow: *Bygningshistorien* (s. 35-47),
Ole Alkær sig: *Maleriernes konservering* (s. 49-74),
Sys Hartmann: *Husets dekoration* (s. 75-108).

Helleskov, Lone: By med sjæl

I: JyllandsPosten 21.10.1990

Om byfornyelsesarbejdet i Slotsgadekvarteret i Haderslev. Mange illustrationer i farver.

Hertug Hans Hospitalet i Haderslev

udgivet af Konservatoratet

Forlaget Gammelting, 1991. 95 sider, illustreret (nogle i farver)

Kilder: side 93. Ordforklaring: side 94

Deutsche Zusammenfassung: side 87-92

Den store bog om bygningskomplekset Hertug Hans Hospitalets historie, bygningshistorie og restaurering. Hertug Hans Hospitalet repræsenterer et af byens ældste bygningsanlæg. Ved fundats fra 1569 indrettedes det med kirkerum og asyl for gamle mennesker. Hospitalet havde denne funktion frem til 1983. Efter kapitlet om hospitalets historie og dets funktion som fattighus/alderdomshjem følger store kapitler om hospitalets bygningshistorie, herunder hospitalskælderens og sandstenstavlerne, og om hospitalets restaurering, dels den ældste bygning og dels annekset fra 1787. Dette kapitel afsluttes med en redegørelse for sandstensarbejderne i forbindelse med restaureringen.

Jacobsen, Helge C.: Den danske byggesparer i Sønderjylland

I: Sønderjysk Månedsskrift nr. 2, 2016, s. 52-57, illustreret.

*"Fra 1931 til 1935 gav Dansk Spare- og Byggeforening mulighed for småkårsfolk og andre at finansiere fod under eget bord". Artiklen fortæller om foreningen, medlemmerne, tidsskriftet "Den danske byggesparer", tildelingerne og husene. Spredt i artiklen omtales lokale låntagere og huse i **Haderslevområdet**.*

Jacobsen, Helge C.: Haderslev Ladegård – senere Ladegård Parceller

I: Langs fjord og dam, 2013, s. 69-80, illustreret

I de første afsnit redegøres for begrebet ladegård og for ladegårdens udflytning i 1678 til Ladegårds nuværende placering. På grundlag af to kort fra 1767 og 1773 redegøres for godsets jordtilliggende, den sparsomme bebyggelse og de vigtigste veje – især alfarvejen og kongevejen. I 1781 blev Haderslev Ladegårds 420 ha agerjord solgt til udstykning, og området skiftede navn til Ladegård Parceller. Haderslev by fik det senere benævnte Nørremarken som kompensation for tab af græsningsrettigheder. På resten oprettedes 19 nye, selvstændige bondebrug af forskellig størrelse. Dette gav anledning til, at Aastrup Kirke i 1789 blev udvidet med en nordre korsarm. I artiklens sidste del beskrives, hvordan den bynære del af Ladegård Parceller frem til i dag gradvist bebygges langs Aastrupvej og mellem denne vej og Teaterstien, Jomfrustien og Lindedal.

En væsentlig artikel til belysning af Haderslev bys udvikling mod nordøst.

Jürgensen, Peter: Die Neugestaltung des Südermarktes in Hadersleben

I: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Jahrgang 1992, heft 65/66, s. 83-92, illustreret

*Om **Torvets** historie, udviklingen frem til omlægningen i sidste halvdel af 1980-erne og resultatet af omlægningen. Efter positiv omtale af Erik Heides skulpturer fra 1987 beklager Jürgensen, at den kvadratiske plads præges så stærkt af den pladsødelæggende færdselsdiagonal mellem Lavgade og Nørregade. Biltrafikken burde begrænses. På billedet s. 87 fra 1920-erne fremtræder Torvet med brolægning i ét niveau som en samlet plads. Jürgensen ser nyindretningen som en forbedring i forhold til situationen frem til midten af 1980-erne, men pladsen fremtræder noget rodet med mange forskellige former for byinventar.*

Kirkeby, Inge Mette: Mødet mellem nyt og gammelt

Undertitel: Bygningsbevaring i vor tid

Udgivet af Christian Ejlers' Forlag i samarbejde med Arkitektskolen i Aarhus, 1998, 247 sider, illustreret.

Med litteraturhenvisninger

*Alle tror, de ved, hvad restaurering er. I sin Ph.d.-afhandling fra Arkitektskolen i Aarhus arbejder Kirkeby med restaureringsdiskussionen. Kapitlerne Interessen for det historiske hus, Værdigrundlag i bygningsbevaring, Bevaringsovervejelser og Restaurering som arkitekturudtryk leder frem til Ti restaureringsanalyser og opstilling af En forståelsesramme, indenfor hvilken restaurering af bygninger kan sammenlignes og diskuteres. **Naffet 5, Haderslev** indgår som én af de ti restaureringsanalyser (s. 162-166, s. 213), og restaureringen af huset indplaceres på grundlag af to akser: Nutidsmarkør-Ikke-nutidsmarkør og Idé-Originalsubstans i Kirkebys forståelsesramme. (arkitekt Leif Thøgersen, Weile I/S).*

Madsen, Lennart S.: Catharina-Hjemmet og Haderslevs eneste æresborger

I: Sønderjysk Månedsskrift, 2014, nr. 4, s. 151-155, illustreret.

Med litteraturhenvisning

*I artiklen fortælles om Ingward Martin Clausen, født i Haderslev 1822, forretningsmand i Dansk Vestindien og forskellige steder i Latinamerika, senere godsejer - godset Knoop ved Kiel. Clausen indstiftede flere legater for fattige i Haderslev, og 1896 skænkede han penge til opførelsen af **Catharina Heim, Christiansfeldvej 4**. Beskrivelse af bygningen med 20 lejligheder, kirkesal og have. To gamle postkort viser bygningen set fra sydvest kort efter opførelsen 1896 og fra nordvest ca. 1920.*

Madsen, Lennart S.: Tivoli - et udflugtssted ved Haderslev

I: Langs fjord og dam, 2008, s. 44-50, illustreret

*Mellem den gamle vej mod Kolding gennem Kløften og den nye chausse Christiansfeldvej (1857) opstod allerede i 1850-erne en restauration - senere udflugtsstedet Tivoli. Artiklen beskriver, hvordan bygningerne opført 1866 og ca. 1890 ændrede funktion til først at huse børnehjemmet Solhøj (1930) og fra 1946 **Haderslev Realskole**. Selvom realskolen siden da er udvidet betydeligt, ligger det gamle Tivoli nogenlunde intakt bevaret som den nordligste del af skolekomplekset.*

Nørgaard, Leif O.: Svært at nøjes med halve løsninger, når der bygges om

I: dpa, årgang 25, nr. 10 (1987), s. 22-24, 26-27, illustreret

dpa: Danske praktiserende arkitekter

*Om ombygningen af **Langdrætgård** på nordsiden af Haderslev Fjord. Stuehuset fra 1875 blev væsentligt ændret indvendigt. Udvendigt fik det stråtag efter en periode med eternit, større kvist og enkelte facadeændringer. Ikke kun en restaurering, også en nyfortolkning, udtaler arkitekt Ole Weile. (Weile I/S, arkitekter).*

Ohlsen, Sven: Djernæs Strandbys historie

Forlaget Gammelting, Haderslev, 1987, 63 s., illustreret.

Efter Henrik Fangels forord, der sætter udviklingen af de danske sommerhusområder ind i en større sammenhæng, behandles i tre hovedkapitler "Strandbyområdet fortid", Djernæs Strandbys ældste historie" og "Strandbyområdets senere udvikling". Djernæs Strandby ligger på marint forland, et system af strandvolde, der gradvist har afsnøret Slivso, og stadig pålejres materiale øst for Djernæs Strandby. Efter omtale af landskabelige forhold, Slivsoen, sluserne mv. beskrives sommerhuskulturen på Haderslevvegnen og den første begyndelse til sommerhuskolonien ved Djernæs Strand. Fra det første sommerhus (1926) over en periode i

1930-erne med udrangerede jernbanevogne til udbygningen til et moderne (-1986) sommerhusområde.

Olsen, Henning Ehlers: Hvis stenene kunne tale

I: Langs Fjord og Dam, 1996, s. 9-15, illustreret.

Med undertitlen "Et fredet hus i en gammel gade" redegør den daværende ejer af **Præstegade 1a** som indledning for Præstegades og kvarterets historie og bebyggelsesudvikling. Præstegade 1a, bygget i 1792, er et sent eksempel på brugen af bindingsværk. Det 90 m² store hus på den kun 121 m² store grund var helt op i 1950-erne delt op i to små lejligheder. En planskitse fra 1932 viser indretningen på det tidspunkt. En lavloftet kælder har stenpikning som gulv og et fundament af meget store sten, der må have været i brug andetsteds. Artiklen beskriver kort de bygningsmæssige ændringer frem til en større restaurering i 1988. Huset blev fredet i 1971. Artiklens sidste del fortæller om husets kun 12 ejere fra 1792 til 1996 og beboernes vidt forskellige skæbner.

Olsen, Henning Ehlers: KFUM's soldaterhjem i Haderslev gennem 75 år

I: Langs Fjord og Dam 1998, s. 96-113, illustreret.

Artiklen behandler soldaterhjemsarbejdet, personkredsen og de lokalemæssige rammer fra 1920 til 1998. Fra starten i 1920 soldaterhjem for de franske alpejægere og senere for danske soldater i 3 værelser i den tidligere tyske officersmesse på kasernen. 1923 etableredes KFUM's soldaterhjem i en brugt barak på den nuværende adresse Louisevej 2. 1933 om- og tilbygning (Ark. **M. Riishede**, København). 1954-55 om- og tilbygning (Ark. **Vagn Thorborg**, Haderslev (red.)), 1984 om- og tilbygning (Ark. **C.N. Christiansen**, København).

Pingel, Erik: Huset er bygget på gode idéer

I: JyskeVestkysten 22.7.2001, illustreret

Om et nyt, individuelt hus i det nye store villakvarter **Erlev Bjerge** i Haderslev. Anmelderen fremhæver den enkle plan, det bevidste arbejde med lyset og de mange fine detaljer i huset på **Friggsvej**. (arkitekt Leif Thøgersen).

Pingel, Erik: Byfornyelse når det er bedst

I: MesterTidende, maj 1998, illustreret

Erik Pingel omtaler byfornyelsesarbejdet i Haderslev som forbilledligt. Resultatet af samarbejdet mellem Haderslev Kommune, Haderslev Boligforening, Selskabet til Bevarelse af Gamle Huse i Haderslev og byfornyelsesselskabet SBS blev i 1996 belønnet med Europa Nostra-prisen. 4 eksempler gennemgås mere detaljeret: **Slotsgade 31** (arkitekt Jørgen Toft Jessen), **Store Klingbjerg 7** (arkitekt Jørgen Toft Jessen), **Hägers Stiftelse**, Klosteret 23-25 (arkitekter: Jørgen Toft Jesen, renovering af forhuse, Wolfgang Kleemann, nyopførelse af baghuse), **Naffet 5** (arkitekt Leif Thøgersen, Weiles I/S).

Rasmussen, Jesper: Fællesskab i Fælleshave

I: JyskeVestkysten 22.8.2010, illustreret

Om livet i bofællesskabet 20 år efter første spadestik. Fotos fra bolig, fælleshus, legeplads mv. i **Fælleshave, Haderslev**. (Arkitekt Leif Thøgersen, Weile I/S). Se også Martin Hartung: God arkitektur til dessert, Berlingske Tidende 18.9.1994.

Rasmussen, Kay: Fra slum til moderne renæssancehus

I: Jyllands-Posten 27.1.1994, illustreret

Om restaureringen og nyindretningen af **Slotsgade 31**, et af Haderslevs ældste huse, opført 1575. (Arkitekt Jørgen Toft Jessen).

Renovering af efterkrigstidens almene bebyggelser

Undertitel: Evaluering af ti renoveringer med fokus på arkitektur, kulturarv, bæredygtighed og tilgængelighed

Tekst: Claus Bech-Danielsen m.fl.

Udgivet af Statens Byggeforskningsinstitut, 2011, (SBI, 2011:22), 210 sider, illustreret i farver
Med litteraturhenvisninger

Kan findes her: <http://www.sbi.dk/boligforhold/boligomrader/renovering-af-efterkrigstidens-almene-bebyggelser/renovering-af-efterkrigstidens-almene-bebyggelser>

Indhold: Almene boligbebyggelser - arkitektonisk udvikling 1940-2010, kulturarv, bæredygtighed, tilgængelighed. Beskrivelse og evaluering af de ti renoveringer: Albertslund Nord, Gyldenrisparken i København, Høje Kolstrup i Aabenraa, Hånbæk i Frederikshavn, Milestedet i Rødovre, Skelagergårdene i Aalborg, Sprotoften i Nyborg, Urbanplanen i København, Vanggården i Aalborg, **Varbergparken i Haderslev**

Ca. 80 sider generel indledning om almene boligbebyggelser og forskellige aspekter som nævnt ovenfor. 8 sider om **Varbergparken**, baggrund for renovering, renoveringsomfang mv.

Røjskjær, Jacob: Haderslev - set fra Storegade

Tekst: Lennart Secher Madsen, Jakob Røjskjær og Alfred Thomsen.

Udgivet af Sparekassen Bikuben A/S, Haderslev, 1989. 38 sider, illustreret

s. 2-12: Lennart S. Madsen: *Det ældste Haderslev*

s. 13-28: Jakob Røjskjær: *Storegade gennem 400 år*

s. 29-37: Alfred Thomsen: *Erindringer fra Storegade.*

Rønne, Bent Vedsted: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940

Udgivet af Haderslev Byhistoriske Arkiv, 2005, 319 sider, illustreret (nogle i farver)

Med litteraturhenvisninger

Heri s. 122-125: *Bedre boliger til arbejderne. Eksempler fra Moltrupvej, Simmerstedvej, Lindedal og Dalgade.*

Rønnow, Karsten og Overby, Jørgen: Hertug Hans Hospital, Haderslev

Rapport udarbejdet efter anmodning af Teknisk forvaltning ved Haderslev Kommune 1983, 36 sider, 4 opmålingsplaner og principsnit i lomme, illustreret

Bygningshistorisk undersøgelse og redegørelse for hospitalsanlægget og dispositionsforslag til fremtidig anvendelse af det gamle hospital og annekset som beboelse. Indsat i teksten planer - opmåling og bygningshistorisk registrering, dispositions- og istandsættelsesforslag.

*Fremstillingen er suppleret af fotos og opmålinger af snedkerdetaljer. Denne rapport har formentlig ligget til grund for den restaurering, der omtales indgående i bogen **Hertug Hans Hospitalet i Haderslev**, 1991.*

Rønnow, Karsten: Renovering i Haderslev

I: Tegl, Årg. 86, nr. 4 (1983), s. 149-155, illustreret

*Kort indledning om baggrunden for saneringsplanen fra 1972 og arbejdet med første afsnit, der omfattede Lille Klingbjerg, Højgade og Badstuegade. Mere detaljeret omtale af restaureringen af **Højgade 3, Lille Klingbjerg 1 og Lille Klingbjerg 9**. Fotos, facadeplaner og grundplaner fra før og efter renoveringen.*

Weitling, Birgit: Et hus i Haderslev 1847-1920

Opgave i lokalhistorie 1982-83, stencil.

1983. 28 sider, 13 bilagssider.

*Beskrivelse af huset **Laurids Skausgade 17** og dets beboere. Plantegninger af huset, situationsplaner mv.*

Landsogne, landdistrikter

Bonde, Karin: Bjerning sogn. Gårde og huse

Med bidrag af Lennart Secher Madsen, Anders Andersen Hansen, Holger Chr. Christiansen, Niels Ingemann Jensen, Viggo Tønnesen og Jutta Bogut.

Udgivet af Forlaget Gammelting, Haderslev, 2013, 451 sider, illustreret (nogle i farver)

Med litteraturhenvisninger

s. 8-14: Lennart S. Madsen: Bjerning sogn fra istid til udskiftning

s. 15-21: Anton Toft og Viggo Tønnesen: Ejendomsforholdene i Bjerning sogn.

Kort over landsbyerne 1797 og udskiftningskort fra 1797, matrikelkort fra ca. 1945 og ca. 2010 og oversigtstekst over udviklingen fra udskiftningen til nu.

s. 22-23: Jutta Bogut: Kongevejen og Alfarvejen mellem Kolding og Haderslev.

s. 24-25: Jutta Bogut: Chausséen og Bomhusene.

s. 26-49: Diverse afsnit om slaget ved Bjerning Kirke, Bjerningdagen, erindringer mv.

s. 50-448: Karin Bonde: Bjerning Sogn – Gårde og huse

Omtale af alle gårde og huse opført før kommunesammenlægningen 1970. Først og fremmest personalhistorie, men spredt i teksterne mange bygningsinformationer og fine gamle og nyere billeder af gårde og huse. I denne del desuden afsnit om Bjerning Kirke (Lennart S. Madsen) og branden i Bjerning Kirke d. 17. nov. 1937.

Bonde, Karin: Moltrup sogn. Gårde og huse

med bidrag af: Mariane Gottfredsen, Lennart Secher Madsen, Anton Toft

Udgivet af Forlaget Gammelting, Haderslev, 2002, 383 sider, illustreret (nogle i farver)

Med litteraturhenvisninger

s. 8-12: Lennart S. Madsen: Moltrup sogn fra istid til udskiftning

s. 13-21: Anton Toft: Kort over ejendomsforholdene i Moltrup sogn.

Kort over landsbyerne 1793 og udskiftningskort fra 1793, kort over ejendomsforholdene 1925, 1964 og 2002 og oversigtstekst om udviklingen 1793-2002.

s. 22-27: Marianne Gottfredsen: Fest og højtidelighed i Moltrup sogn – fra vugge til grav

s. 28-379: Karin Bonde: Moltrup sogn – gårde og huse.

Omtale af alle gårde og huse opført før kommunesammenlægningen 1970. Først og fremmest personalhistorie, men spredt i teksterne mange bygningsinformationer og fine gamle og nyere billeder af gårde og huse.

Gram, Aage: Jegerup - en landsby på Højderyggen

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn i samarbejde med Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, 2010, 108 sider, illustreret

Med litteraturhenvisninger

Bred skildring af Jegerup og omegn. Bl. a. afsnit om kirken, den gamle by, jernbanen, skolen, gårde og huse.

Gregersen, H. V.: Egnen omkring Vojens

Undertitel: En sønderjysk kommunes historie. Tiden indtil 1864

Udgivet af P.J. Schmidt, Vojens, 1977, 199 sider, illustreret

En skildring af Vojens-egnens historie før jernbanen og den tyske tid 1864-1920.

Kulturlandskab og infrastruktur behandles bl.a. i kapitlerne "Det store nord-sydgående vejstrøg", "Den store ødelægning i slutningen af middelalderen" og "1700-årenes reformtid".

Det bygningsmæssige behandles bl.a. i kapitlerne om Tørning, om de kongelige ladegårde og møller, om Christiansdal og om Vojens-egnens kirker.

Gregersen, H. V.: Tørning

Udgivet af P.J. Schmidt, Vojens, 1982, 49 sider, illustreret

Særtryk af afsnit om Tørning fra Gregersen: Egnen omkring Vojens.

Rasmussen, Vagn: Historier fra Ørbyhage

Vagn Rasmussen og Villy Staub, med bidrag af Helge Bjerre m. fl.
Udgivet af Forlaget Gammelting, Haderslev, 1998, 91 sider, illustreret
Med litteraturhenvisninger

Indledende afsnit: Lennart S. Madsen: "Ørbyhage før fynboerne" om Ørbyhages historie fra oldtiden til udskiftningen i Ørby sidst i 1700-tallet. Derefter afsnit om udskiftningskortet 1798 og afsnit om koloniseringen af Ørbyhage med indvandringen fra Fyn i årene 1800-1820.

I kapitlet "Rundt på Ørbyhage" korte omtaler af Ørbyhages 29 huse og deres beboere. Efter omtaler af Vonnetgård og Ørbyhage Formsand, skolerne på Ørbyhage og planer om atomkraftværk på Ørbyhage er sidste halvdel af bogen først og fremmest personalhistorie og erindringer.

Steffensen, Steffen: Nustrup sogn

1971. 199 sider, illustreret

Bred sognebeskrivelse. Spredt i teksten korte omtaler og billeder af bygninger. Større afsnit om Nustrup Kirke og om lokalområderne Nustrup, Gabøl, Kolsnap, Vestersognet og Bæk.

Uldall, Michael: En landsby ved Adelvejen

Undertitel: Styding gennem 300 år 1695-1995

Udgivet på eget forlag, Bramming, 1995. 387 sider, illustreret
Med kilde- og litteraturfortegnelse

*Omfattende materialesamling om **Styding og egnen omkring Styding**. Spredt i teksten nogle informationer om bygninger, diverse kort og billeder. 3 hovedafsnit: I: om byens mere generelle historie, II: om gårdenes historie, III: om landboelsstedernes og nogle huses historie. Først og fremmest personalhistorie, men også kort, der viser ejendommenes beliggenhed mv.*

Uldall, Michael: Tørnings historie

Undertitel: Tørning slot og Tørning len, Tørning ladegaard, Tørning Mølle, Gram Herredsting, udstykninger af Christiansdal, Gl. Ladegaard og Jernhyt samt parcellister på Tørningmark.
Udgivet på eget forlag, Bramming 2007, 201 sider, illustreret
Med litteraturhenvisninger

*Omfattende materialesamling om Tørning slot, Tørning Mølle, Christiansdal mv. Spredt i teksten nogle informationer om bygninger, diverse kort og billeder.
s. 142-182: Parcellister på Tørningmark 1800-1900, s. 183-195: Udstykninger 1928-1936.
Først og fremmest personalhistorie, men også kort, der viser ejendommenes beliggenhed mv.*

Arkitekter, bygmestre

Arkitekt Anders Christian Thorbøll og hans huse i Haderslev

Folder udgivet af Haderslev Bygningsbevaringsforening, 4 s., illustreret
Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Kort omtale af arkitekten (1881-1945) og hans virke i Haderslev. Thorbøll tegnede et stort antal villaer, rækkehuse og etagehuse mv. i sin tid som arkitekt i Haderslev. Folderen skal henlede opmærksomheden på husene og opfordrer til at påskønne dem og bevare dem for eftertiden.

Arkitekt L. P. Aakjær og hans huse i den nordlige del af Sønderjylland

Folder udgivet af Haderslev Bygningsbevaringsforening, 4 s., illustreret
Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Kort omtale af arkitekten (1883-1959) og hans huse præget af især Bedre Byggeskik-stilen. Aakjær lavede tegninger til 300-400 bygninger af forskellig art – især i det tidligere Haderslev Vesteramt. Folderen skal henlede opmærksomheden på husene og opfordrer til at påskønne dem og bevare dem for eftertiden.

Arkitekt Mathias Gydesen og hans huse i Haderslev

Folder udgivet af Haderslev Bygningsbevaringsforening, 4 s., illustreret
Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Kort omtale af arkitekten (1881-1972) og hans virke i Haderslev fra 1906 til 1947. I sine godt 40 år som arkitekt tegnede Gydesen mindst 175 større og mindre bygninger i Haderslev. Folderen skal henlede opmærksomheden på husene og opfordrer til at påskønne dem og bevare dem for eftertiden.

Arkitekt Peder Gram og hans huse i Haderslev

Folder udgivet af Haderslev Bygningsbevaringsforening, 4 s., illustreret
Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Kort omtale af arkitekten (1885-1937) og hans virke, fra han etablerede sig i Haderslev 1910. Gram lavede tegninger til ca. 350 bygninger i Haderslev kommune og ca. 220 andetsteds. Folderen skal henlede opmærksomheden på husene og opfordrer til at påskønne dem og bevare dem for eftertiden.

Henneke, Jørgen: Bygmester Paul Christiansen og hans slægt

I: Langs fjord og dam, 2008, s. 9-15, illustreret
Med litteraturhenvisninger

Historien om Paul Christiansen (1807-93), hans baggrund, hans læretid hos faderen, hans svendeår i Hamburg, Berlin, Wien og København frem til 1832, hvor han vendte tilbage til Haderslev. Mester 1833 og derefter egen byggeforretning. Opførte herefter bl.a. Slotsgrunden 1, Christina Friederica Stiftelsen (Storegade 86), Fattiggården med sygehuset (Laurids Skaugade 8), Hjorteapoteket (Apotekergade 9). En mængde andre bygninger nævnes i artiklen, der følger Paul Christiansen til hans død 1893 under et besøg hos børn og børnebørn i New York. Artiklen afsluttes med en kort omtale af firmaets udvikling frem til 1994.

Jacobsen, Helge C.: Arkitekt Julius Hallenberg

I: Årbog 2015 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 29. årgang., s. 51-57, illustreret.
Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

*Julius Hallenberg (1892-1964) blev arkitekt fra den byggetekniske højskole i Eckernförde i 1914. Efter nogle år i Nykøbing Falster vendte han 1920 hjem til Vojens. Han var i mellemkrigsårene den dominerende arkitekt i Vojensområdet. Artiklen giver i tekst og illustrationer mange eksempler på hans bygninger – villaer, forretningsejendomme, alderdomshjem (Vojens, Øsby), skoler (bl.a. Hammelev og Oksenvad). I **Haderslev by** er Hallenberg repræsenteret ved Odinsvej 26 og 28 tegnet 1932 (ikke omtalt i artiklen).*

Jacobsen, Helge C.: Sønderjyske højskolebygmestre/-arkitekter før 1920

I: Sønderjysk Månedsskrift nr. 4, 2016, s. 133-141, illustreret.

*Mange sønderjyske arkitekter fik deres uddannelse på højskoler i Danmark. Efter en indledning om arkitektuddannelsen i Preussen omtales arkitektuddannelsen på de danske højskoler – især Vallekilde, Vinding og Vestbirk. I rækken af sønderjyske højskolearkitekter omtales fra **Haderslevområdet** bl.a. Hans Ahrndt fra Sillerup og Martin J. Madsen fra Mølby.*

Lausten, Henning: Arkitekter i Haderslev 1890-1960

Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Oversigt over huse i Haderslev by tegnet i perioden 1890-1960. Oversigten bygger på en gennemgang vej for vej af Haderslevs byggesagsarkiv og af registranten Huse i Haderslev. Under hver af listens ca. 70 arkitekter og større bygmestre er de enkelte huse opført med adresse og årstal.

Lausten, Henning: Byggeri, arkitekter og bygherrer i Haderslev 1890-1960

Undertitel: Periodens byggeri rundt om middelalderbyen – vej for vej
Kan ses på hjemmesiden www.hbbf.dk under publikationer.

Skemamæssig oversigt over veje i den del af Haderslev by, der ikke allerede er dækket af registranten "Huse i Haderslev" bind 1 og 2, men som rummer huse opført i perioden 1890-1960. Udarbejdet ved hjælp af den digitaliserede del af Haderslevs byggesagsarkiv <https://haderslev-borger.filarkiv.dk/>. Listen danner grundlag for oversigten "Arkitekter i Haderslev". Se ovenfor.

Petersen, Chr.: Paul Christiansen & Søn. Af en murerlægts historie

Udgivet 1933 i anledning af firmaets 100 års jubilæum. 1933, 29 s. + Kort over Haderslev Aar 1800, illustreret

Kort indledning om håndværkernes situation i Haderslev omkring år 1800 og om Paul Christiansens far, murermester Mathias Christiansen. Tre hovedafsnit behandler firmaets historie under overskrifterne Paul Christiansen 1833-1883, Paul Johannes Christiansen 1883-1922 og Paul Christiansen & Søn Fra 1919. Undervejs nævnes en del bygninger, som Paul Chr. opførte – i mange tilfælde efter egne tegninger: Slotsgrunden 1, Christine Frederikke Stiftelsen, Fattiggården, Hjorteapoteket, Haderslev Gasværk m.fl.

Toft Jessen, Jørgen: Peder Gram og andre arkitekter i Haderslev 1909-1937

I: Sønderjysk månedsskrift, 2003, nr. 10, s. 273-282, illustreret.

I Haderslev kom en lang række arkitekter, der virkede i byen på begge sider af 1. verdenskrig, til at sætte deres præg på hjemstavnsstilens sønderjyske udtryk.

Omtale af forskellige arkitekturretninger i 1800-tallet, klassicisme, historicisme og nationalromantik frem til Jugendstil og i begyndelsen af 1900-tallet oprettelse af foreninger for pleje af hjemlig bygningskunst – i Haderslev 1909. Efter nærmere omtale af foreningen og Peder Gram som den dominerende i Haderslev en kort præsentation af andre lokale arkitekter: Poul Bløcher, Walther Czygan, Matthias Gydesen, Anders Christian Thorbøll, Albin O. R. Walther og stadsbygmester Christian Hansen. Sidste del af artiklen koncentrerer sig om Peder Jørgensen Gram og hans virke i Haderslev 1911-1937. Et udvalg af Peder Grams bygninger i Haderslev omtales nærmere.

Kirker, oversigtsværker

400 danske landsbykirker

med fotografier og kort, forord, indledning og udvalg ved Johan Exner, redaktion og udarbejdelse af tekster: Jan Ebert

Gyldendal, 2. udgave, 1975, 140 sider, 6 tavler, illustreret

Opslag om kirkerne i **Fjelstrup, Gram, Halk, Hjerndrup, Jegerup, Nustrup, Starup, Vilstrup og Øsby.**

Danmarks kirker

Nationalmuseet, 1933-

Litteraturhenvisninger

Bind 20: Haderslev Amt

ved Erik Moltke og Elna Møller, under medvirken af Vibeke Michelsen 1954-1955
Gad, 1955, 922 sider, illustreret

Meget grundige og fyldige omtaler af de enkelte kirker i det tidligere Haderslev Amt.
Det helt store værk om Danmarks kirker er nu tilgængeligt på internettet.

Kan ses her:

<http://danmarkskirker.natmus.dk/laes-online/lister-over-digitaliserede-kirker/haderslev-amt/>

De danske kirker

redigeret af Erik Horskjær
Gad, 1966-73, 20 bind, illustreret
Litteraturhenvisninger

Bind 18: Sønderjylland

1970. 256 sider, 8 tavler

Alle kirker (købstadkirker og landkirker) i det tidligere Sønderjyllands amt – og dermed i den nuværende Haderslev kommune.

Jacobsen, Helge C.: Præstegårde i Sønderjylland

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, nr. 14

Udgivet af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2010, 19 sider, illustreret i farver

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Nummer14.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Nummer14.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Nummer14.pdf)

Generelle afsnit om præstegårde, præstenes indtægter og deres rolle i sognet, købstædernes præsteboliger, præstegårdenes byggestil og vor tids trussel mod præstegårdene.

*I teksten mange eksempler fra Haderslev – **Haderslev, Maugstrup, Starup, Vedsted, Vonsbæk, Aastrup.***

Lauridsen, Inger: De sønderjyske frimenigheder og deres kirker

I: Sønderjyllands kulturmiljøer, Nr. 13

Udgivet af Det regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjylland, 2009, 24 sider, illustreret
Med litteraturhenvisninger

Kan ses her: [http://www.museum-](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Frimenighedskirker.pdf)

[sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Frimenighedskirker.pdf](http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/documents/Frimenighedskirker.pdf)

*Heri s. 8-11 om Haderslev Frimenighed og **Haderslev Frimenighedskirke** opført 1896-97 (arkitekt: Andreas Hagerup).*

Stilling, Niels Peter: Politikens bog om Danmarks kirker

redaktør: Grethe Jensen

Udgivet af Politikens Forlag i samarbejde med Danmarks Naturfredningsforening, 2000, 416 sider, illustreret i farver

På omslaget: 344 købstadskirker og landsbykirker

Rygtitel: Danmarks Kirker

s. 8-21: Generelt historisk overblik. S. 150-152: Generelt om kirker i Sydjylland.

*Opslag om 4 kirker i Haderslev kommune: **Haderslev Domkirke, Halk Kirke, Jegerup Kirke og Sønder Starup Kirke (Starup Kirke).***

Enkelte kirker/præstegårde

se også under Kirker, oversigtsværker

Haderslev

Christensen, Olav: Haderslev Domkirke

Undertitel: Et kort rids af Vor Frues Kirkes otte hundredårige historie fra midten af elleve hundred-tallet til vor tid

Udgivet af Winds Bogtrykkeri, Haderslev, 1953. 50 sider, illustreret

Med litteraturhenvisninger

Kirkens historie fra de ældste kirkebygninger til og med restaureringen 1941-51. Desuden kapitler om inventaret og om gravmæler.

Clausen, Helge: Sankt Marie Kirke i Haderslev 1908-2008.

Undertitel: Jubilæumsskrift

Udgivet af Sankt Marie Menighed, Haderslev. I kommission hos Katolsk Forlag, 2008,

148 sider, illustreret

Med litteraturhenvisninger

I jubilæumsskriftet korte afsnit om den katolske kirkes bygninger og bygningsændringer. Kirken og præsteboligen på hjørnet af Mariegade og Mellemgade blev opført i 1908 med Mathias Gydesen som arkitekt. I 1921 indrettedes Aastrupvej 65 som Sankt Hedvig Søstrenes Børnehjem. Det blev lukket i 1961 og huset fungerede efter en ombygning som hvilehjem frem til 1992. I præstegårdens have opførtes i 1936 en lille skolebygning i bungalowstil, men allerede i 1946 lukkede Sankt Ansgars Skole. Skolebygningen blev i 1984 repareret og ombygget og den anvendes nu som menighedshus - Rosenkranshuset.

Gregersen, H. V.: Vor Frue Kirke, Haderslev domkirke

Udarbejdet af H.V. Gregersen med støtte af Olav C. Lindegaard

Udgivet af Haderslev domsogns menighedsråd, 1980, 32 sider, illustreret

Indhold: Vor Frue kirkes historie, Inventar, Kapeller, Kalkmalerier, Epitafier, gravminder, malerier m.m. Grundplan og mange fotos.

Juel Lauridsen, F.: Haderslev Domkirkes Restaurering 1941-1951

I: Haderslev-Samfundets årsskrift, 1950, s. 34-41, illustreret

Grundig gennemgang af baggrunden for arbejdet og af de mange forskellige dele af den omfattende udvendige og indvendige restaurering. Juel Lauridsen var tilsynsførende arkitekt i forbindelse med restaureringen, der blev forestået af domarkitekt Harald Lønborg Jensen og efter hans død i 1948 fuldført af domarkitekt Helge Holm.

Madsen, Lennart S.: Vor Frue i Haderslev

Undertitel: - kirken der blev domkirke med 700 års forsinkelse

I: Haderslev stiftsbog, Årg. 32 (1997), s. 41-61, illustreret

Med litteraturhenvisninger

Kirkens historie og bygningshistorie med ombygninger og restaureringer fra midten af 1200-tallet til nu. Sideløbende behandles kirkens status og kirkelivet før og efter reformationen frem til kirkens status som domkirke 1920.

Roussell, Aage: Vor Frue Kirke i Haderslev

Gyldendal 1952. 52 sider, illustreret

Kirkens historie, den forsvundne granitkirke, teglstenskirken, den gotiske kirke, inventar, gravmæler. Bog i serien "Nationalmuseets blaa Bøger".

Hammelev

Thykjær Jensen, H.: Hus, kapel og kirke i Hammelev

I: Haderslev stiftsbog, Rk. 2, årg. 11 (1976), s. 75-78, illustreret

Om restaurering af Hammelev kirke og opførelse af nyt kapel mv. (arkitekt Asger Sorgenfri). Desuden opførelse af et nyt enfamilieshus til erstatning af en nedbrændt forpagtergård.

Hoptrup

Reinhard Hansen, O.: Hoptrup præstegård

I: Haderslev stiftsbog, Årg. 17 (1982), s. 85-89, illustreret

Om Hoptrup præstegårds historie og hovedstandsættelse 1981 (arkitekt O. Reinhard Hansen). Facadetegning, grundplaner og foto.

Oksenvad

Graae, Rolf: Oksenvad Kirke. Restaureret 1974-76

I: Haderslev stiftsbog, Rk. 2, årg. 11 (1976), s. 84-89, illustreret

Om kirken og restaureringen (arkitekter Rolf Graae og Svend Aage Aakjær).

Starup

Kristensen, Tenna R. (red.): Haderslev – en købstad bliver til

Undertitel: Udgravninger ved Starup og Møllestrømmen

Udgivet af Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev 2016, 208 s., illustreret.

*Heri s. 49-84 (kap. 2): Storhed og fald. Meget grundig, veldokumenteret og velillustreret gennemgang af **kirkens bygningshistorie**.*

*Mere om denne bog i afsnittet **Generelt om bygninger og byudvikling i Haderslev**.*

Vojens

Vojens Kirke 75 år

Udgivet af Vojens Menighedsråd, 2000, 35 sider, illustreret (nogle i farver)

S. 9-30: *Johannes Jehøj Madsen: Kirkens historie (arkitekt Hans Iversen Huusmann)*

S. 31-34: *Albin Kallenbach: Alteret i Vojens Kirke.*

Årø

Brummer, Knud: »Julekirken« på Årø genåbnes efter større restaurering

I: Haderslev stiftsbog, Rk. 2, årg. 11 (1976), s. 79-83, illustreret

Den korte artikel fortæller meget lidt om det bygningsmæssige i forbindelse med restaureringen. Det nævnes, at der er nye vinduer, men ellers er det væsentlige nye en meget gammel døbefont fra Grarup, en fod til døbefonten og et alterbord. Både fod og alterbord blev lavet af Årøtræ – et gammelt morbærtræ.

Byudvikling og planlægning

Bilag til Idekonkurrence om strukturplan for Vojens kommune

Udarbejdet af Vojens kommune i samarbejde mellem kommunens administration og Knud Svenssons tegnestue

Udgivet af Vojens Kommune, 1974 74 sider, illustreret

Omslagstitel: Idekonkurrence om en strukturplan for Vojens kommune. Baggrundsmateriale.

Dispositionsplan for Haderslev kommune 1973-88

Udgivet af Haderslev kommune 1973, 75 s, 2 kortbilag

Dispositionsplanen er en videreførelse dels af Haderslev Byplan 1950 og dels af planlægningsarbejde i forbindelse med kommunesammenlægningen 1970. Dette arbejde førte til en bymodelskitse for hele den nye kommune. Dispositionsplanen kan ses som en bearbejdelse og uddybning af denne skitse. Med planen fastlægges en ny hovedstruktur, hvor hovedparten af de nye boliger samles i 5 nye bydele – Starup, Åstrup, Årøsund, Marstrup og Moltrup – med samlet boligtilvækst fra 1973 - ca. 2000 på 5.500 boliger.

Hovedindhold: Baggrundsdata, målsætning, hovedtræk, fremtidige bydele, centerstruktur, skolestruktur, sociale institutioner, trafik, boligområder, erhvervsområder, grønne områder, andre off. Institutioner og anlæg, landdistrikternes forhold, udviklingen på langt sigt.

Alt i alt en bilorienteret plan med plads til betydelig bolig- og befolkningsvækst i planperioden.

Det gælder fremtiden

Debat om kommuneplanlægning, Haderslev Kommune marts 1982

Udarbejdet af Sven Allan Jensens Tegnestue i samarbejde med de kommunale forvaltninger.

Udgivet af Haderslev kommune, 1982, 60 sider, illustreret.

Debatoplæg udsendt af byrådet forud for udarbejdelsen af Haderslevs første kommuneplan.

Mange informationer, kort, figurer, tabeller og problematisering om hovedtemaer, kommunen som helhed, lokalområderne, økonomien, planer der binder.

Haderslev. Sådan var her engang. Vi kender byen i dag. Hvad med fremtiden?

Udsendt af Haderslev byråd til samtlige husstande i kommunen, 1977. 11 sider, illustreret

Pjece om planlægningssspørgsmål i Haderslev. 5 opslag med kort

Temaer: Hele kommunen: Boligområder, erhverv og service, trafik.

Haderslev bymidte: Bymiljø og arealanvendelse, trafikplan.

Pjecen udsendt i overgangsfasen mellem vedtagelsen af dispositionsplan 1973-88 og den kommende kommuneplanlægning med borgerinddragelse.

Haderslev Byplan

Undertitel: Redegørelse for forslag til dispositionsplan m.m.

Udgivet af Haderslev kommune, **1950**

1 bog og 1 mappe med kortbilag:

Haderslev Byplan. Redegørelse for forslag til dispositionsplan m.m.. 101 s. illustreret

Haderslev Byplan. Kort og planer. Mappe med 11(?) kortbilag

Haderslevs første egentlige byplan/dispositionsplan.

Kapitlet "Byplanundersøgelser indeholder bl.a. kort med bud på bebyggelsens udstrækning 1292, 1585, 1862 og 1920 og statistiske oplysninger om Haderslev i slutningen af 1940-erne med henvisninger til de store kortbilag.

Den egentlige dispositionsplan rummer bl.a. afsnit om veje og pladser, offentlige bygninger og anlæg, bebyggelsesarter og andre detaljerede bestemmelser om bebyggelse. Byplanen er med tekst, kort og flyfotos en værdifuld kilde til forståelse af planlægningsovervejelserne i Haderslev i slutningen af 1940-erne.

Hansen, Hans J.: Haderslev Omkørselsvej og Dampark

Undertitel: En billedbog med tekst af H.J. Hansen og Chr. Ostenfeld

Måske udgivet af Modersmålets Trykkeri, Haderslev, 1960, 72 sider, illustreret. Bilagstavler:

Kort over Haderslev 1960, Plan og længdesnit af den store gennemskæring ved Haderslev vest.

Indledes med en historisk oversigt over projektets forhistorie, kort med forskellige forslag til linieføring, færdselstællinger mv. Kapitler om de tekniske data, de enkelte delstrækninger, Damparkens tilblivelse og beplantning, beplantningen langs vejen, geotekniske problemer, hydrauliske undersøgelser mv. Mange tegninger og fotos, herunder flyfotos.

Hansen, Hans J.: Træk af byens udvikling

I: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1957. - s. 40-50, illustreret

Efter en bred beskrivelse af udviklingen de sidste 30 år – amtsbanerne, automobilernes fremkomst, vejbygningsprogrammer mv. - koncentrerer fremstillingen om omkørselsvejens tilblivelse. I denne sammenhæng nævnes byrådets godkendelse af vejanlæg fra Omkørselsvejen via Sønderbro til havnen (Ny Erlevvej m.v.) og forlængelse af Teaterstien mod syd (Teaterstigennembruddet). Et kort fra Haderslev Byplan (1950) viser de påtænkte hovedfærdselslinier i Haderslev.

Kommuneplan 1993-2005 for Haderslev kommune

Kommuneplanens hovedstruktur og rammer for lokalplaner

Kommuneplan 2001-2012

Haderslev Kommune, 2001. 3 bind, illustreret,

Udgivet af Haderslev Kommune, 2001,

bind 1: Hovedstruktur,

bind 2: Status & forudsætninger,

bind 3: Rammer & planlægning

Kommuneplaner for Gram, Haderslev og Vojens før 2007

Kommuneplaner ud over de nævnte er vanskeligt tilgængelige via bibliotekerne. Kan evt. ses på Historisk Arkiv, Haderslev

Planlægningsproblemer i Vojens

Afgangsprojekt for Peder Baltzer Nielsen, Aase Bundgård, Rolf M. Ebbesen og Kort Koudahl Petersen

Udgivet af Vojensgruppen, Institut for By- og landskabsplanlægning, Kunstakademiets

Arkitektskole i København, 1980, 121, 40 sider bilag, 2 tavler (kort), illustreret

Litteraturhenvisninger

I afgangprojektet fra 1980 præsenteres Vojens kommune, hidtidig planlægningspolitik og planlægningsmæssige problemer. Kritisk gennemgang af regionsplan, dispositionsplan og centerplacering. Oplæg til decentral hovedstruktur med bybånd opbygget omkring de eksisterende bysamfund. I kapitlet byforbedring (Vojens by) præsenteres bl.a. ideer om at gøre Østergade og Vestergade til det egentlige centerområde, ændring af trafikforholdene øst- og vest for banen og af forbindelsen under banen, en torvedannelse i forbindelse med fredeliggørelse af Vestergade. I afsnittet om principper i planlægningen og i et større bilag inddrages mere teoretiske overvejelser om f.eks. utopier, urban sociologi, det kapitalistiske menneske, bymodeller.

Haderslev i værker om dansk arkitektur

Danmarks arkitektur

under redaktion af Hakon Lund, captions in English

Udgivet af Gyldendal, 1979-1981, 6 bind, illustreret

Litteraturhenvisninger

Arbejdets bygninger

af Jørgen Sestoft

1979. 198 sider

Heri s. 176-177: **Forbrændingsanstalten i Haderslev (1966)**

Byens huse - byens plan

af Sys Hartmann og Villads Villadsen

1979. 205 sider

Heri s. 58-59: **Haderslevhus, Hansborg, Slotsgade, Slotsgade 20**

Kirkens huse

af Hugo Johannsen og Claus M. Smidt
1981. 227 sider

Heri: s. 45: **Starup Kirke, s. 71 ff: Domkirken, s. 118: Aastrup Kirke – kassette loftet, s. 121 ff: Hansborg Slotskapel (hypoteser, nedrevet)**

Den danske arkitektur

redaktør: Anne-Louise Sommer
Udgivet af Gyldendal 2009. 592 sider, illustreret i (nogle farver)
Med litteraturhenvisninger

Heri s. 440-441: *Jesper Munk Andersen: **Forbrændingsanstalt og fjernvarmecentral i Haderslev***

Guide til dansk arkitektur

2 bind, illustreret
Arkitektens Forlag
Kronologisk opstillet guide, tematiseret omkring bygningstyper
Litteraturhenvisninger

Bind 1: År 1000-1960

Af Jørgen Sestoft og Jørgen Hegner Christiansen
2. reviderede udgave. 1995. 271 sider + 1 bilag
Omslagstitel: Guide 1 til dansk arkitektur 1000-1960
Side 8-39: Jørgen Sestoft: Arkitektur i Danmark - en oversigt

Heri s. 12 og s. 54-55: **Haderslev Domkirke.**

Bind 2: År 1960-1995

Af Kim Dirckinck-Holmfeld
1995. 390 sider + 1 bilag
Med oversigtsartikel, der trækker linierne i dansk arkitektur fra 1960'erne til 1990'erne
Omslagstitel: Guide 2 til dansk arkitektur 1960-1995

Intet fra Haderslev i bind 2.

Hvem byggede hvad

Undertitel: Gamle og nye bygninger i Danmark
Redigeret af Harald Langberg
Udgivet af Politikens Forlag, 1968-71, 2. udgave, 3 bind, illustreret
Litteraturhenvisninger

Bind 3: Jylland

1971. 400 sider

Heri: opslag om **Bevtoft** præstegård, **Gram** (slottet og Gram Cotel), **Fjelstrup** Kirke, **Haderslev** (byen, Apotekergade 11, Badstuegade 16, Domkirken, Forbrændingsanstalten, Motel Haderslev, Slotsgade 20 og 23, Slotsvandmøllen, Sønderbro Hertug Hans Hospital, Torvet 4), **Halk** Kirke, **Nustrup** Kirke, **Oksenvad** Kirke, **Sillerup** Mølle, **Starup** Kirke, **Vilstrup** (kirken og præstegården), **Øsby** (kirken og præstegården), **Åstrupgård**, Åstrup Kirke. Litteraturhenvisninger ved flere opslag. De fleste opslag meget korte.

Lind, Olaf: Arkitektur guide Jylland

Redaktion: Kim Dirckinck-Holmfeld og Jørgen Hegner Christiansen
Udgivet af Arkitektens Forlag, 2002. 344 sider, illustreret (nogle i farver)

Guide over ca. 300 bygningsværker fordelt på fire landsdele: Jylland nord, vest, øst og syd.
Med ca. 20 beskrivelser af byer, landsdelsbeskrivelser og introduktion til den jyske arkitektur
Med litteraturhenvisninger

Heri s. 246-247: Generelt om Sydjylland, s. 270-271: **Haderslev Domkirke, Haderslevs gamle bydel.**

Millech, Knud: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950

Undertitel: En arkitekturhistorisk undersøgelse

Redaktion: Kay Fisker

Udgivet af Østifternes Kreditforening 1951,

Fotografisk genoptryk. Fonden til udgivelse af arkitekturværker, i samarbejde med Kreditforeningen Danmark, 1985, 365 sider, illustreret

Litteraturhenvisninger

Fra **Haderslev** billeder af **Gåskærgade 4 og 6** (s. 202), **13** (s. 89), **30** (s. 152) og **Slotsgade 18 og 20** (s. 152). I billedtekster betegnes facaderne på Gåskærgade 4, 13 og 30(?) og Slotsgade 18 som eksempler på den lette Schinkelske klassicisme. Meget korte tekstafsnit med henvisning til Haderslev s. 87 og 197.

Tønnesen, Allan: 233 danske borgerhuse

Udgivet af Gyldendal 1979. 218 sider, illustreret

Kort indledning, hvor forfatteren behandler byejeendommenes udvikling og søger at afgrænse begrebet borgerhuse. Begrebet udvides fra huse ejet af det egentlige borgerskab til at omfatte forskellige kategorier af beboeshuse, som prægede købstæderne i ældre tid – købmandens, håndværkerens, arbejderens og præstens huse. Hertil kommer adelsgårdene, der heller ikke er egentlige borgerhuse. Tidsmæssigt behandler bogen huse opført frem til 1850.

Fra **Haderslev** omtales s. 158-161 **Slotsgade 20, Torvet 5 og Apotekergade 9**. s. 205-208: illustreret ordforklaring.

Bibliografier

Christensen, Olav: Litteratur om Haderslev

Haderslev Byhistoriske Arkiv, 1956. 166 sider, enkelte illustrationer

Emne- og forfatterregister s. 154-166

Meget fyldig bibliografi fra perioden frem til 1956. Mange tyske titler fra før 1920. Bygninger og byudvikling behandles især i afsnittene Topografi (s. 59-65) og Arkitektur (s. 82-87), men der kan også være relevante titler under omtalen af andre emner – f.eks. kirker, skoler, sygehuse, historie.

Links

By & Land Haderslev – tidligere Haderslev Bygningsbevaringsforening

<http://www.hbbf.dk/>

Kort og flyfotos

Kort over Haderslev Kommune

<http://kort.haderslev.dk/>. Haderslev Kommunes kortside. Her findes også historiske og helt nye luftfotos (1945 – nu).

Historisk atlas

<http://historiskatlas.dk/>. Historiske - herunder preussiske - og nyere kort.

Krak

<http://map.krak.dk/>. Mulighed for at lokalisere bygninger på kort eller flyfotos i hele kommunen ved at søge efter adresser. Også mulighed for at sammenligne nye flyfotos med flyfoto fra 1954.

Kommuneplaner fra 2009 og senere

Kommuneplan 2009

<http://www.kommuneplan.haderslev.dk/>. Første kommuneplan efter kommunesammenlægningen 2007. Vedtaget i december 2009. Foreligger i digital form. Opbygning som Kommuneplan 2013.

Kommuneplan 2013

<http://www.kommuneplan2013.haderslev.dk/>. Anden kommuneplan efter kommunesammenlægningen 2007. Vedtaget i dec. 2013. Foreligger i digital form – svarende til mere end 1000 siders materiale. Hovedindhold: Byrådets fokusområder, Hovedstruktur og retningslinier, Rammer for lokalplanlægning.

Andre lokale links

Byggesagsarkivet, Haderslev kommune

<https://haderslev-borger.filarkiv.dk/>. I Byggesagsarkivet kan man ved at inddatere vejnavn og nummer finde diverse informationer om de enkelte ejendomme, herunder ofte arkitekttegninger.

Haderslev Domprovsti

<http://www.haderslevdomprovsti.dk/kirker-og-sogne/>. Kort tekst om hver kirke suppleret med fine billeder af kirkerne og især inventaret. Haderslev Domprovsti omfatter alle sogne i Haderslev Kommune.

HaderslevWiki

<http://haderslevwiki.dk/> HaderslevWiki er et brugerdrevet digitalt opslagsværk, der indeholder artikler og oplysninger om Haderslev Kommune i fortiden og nutiden. Vægten ligger på de historiske beskrivelser eller på historiske vinkler på nutidige og aktuelle emner. Under "Kategorier" findes emner som f.eks. "Arkitekter og bygmestre", "Ejendomme og bygningsværker", "Gader og veje", "Torve og pladser", Bolig- og byplanlægning", "Billeder". Siden er under opbygning, men der er allerede meget at finde. HaderslevWiki administreres af [Historisk Arkiv for Haderslev Kommune](#)

Historisk arkiv for Haderslev kommune

<http://www.historiskarkiv.dk/> Hjemmesiden er under opbygning. Mange indgange og links, men for tiden ikke meget om bygninger og byudvikling. Se Haderslevwiki.

Lokalhistorisk forening for Vojens-området

<http://vojens-arkiv.dk/site/>. Indgang til Lokalhistorisk arkiv, til tekst om Vojens bys historie, til billeder mv. M.h.t. billeder og kort henvises til "Vojensbilleder".

Museum Sønderjylland

<http://www.museum-sonderjylland.dk/> Åbningside - overblik og aktuelle informationer.

Museum Sønderjyllands side om bygningskulturen. Haderslev.

<http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/Bygningskulturen/03a-HaderslevRegistrant.html> Beskrivelse og billeder af offentlige og fælles bygninger samt vigtige øvrige arkitekturværker i Sønderjylland fra perioden 1864 – 1920. Pt. 26 bygninger i Haderslev Kommune.

Museum Sønderjyllands side om Bymuseet i Haderslev (Slotsgade 22)

<http://www.museum-sonderjylland.dk/bymuseet-haderslev.html> Bl.a. introduktion til udstillingen og tekster af Lennart S. Madsen om **Hercules von Oberberg** - En renæssancearkitekt i Hertugdømmet Slesvig - og om **Haderslev Bys historie**. Siden vil senere få en nærmere omtale af Slotsgade 22's restaurering og historie.

Museum Sønderjyllands side om Ehlers lertøjssamling (Slotsgade 20)

<http://www.museum-sonderjylland.dk/ehlers-lertojssamling.html> Først og fremmest om lertøjssamlingen, men også en kort illustreret omtale af husets historie og panelmalerierne.

Postkort fra Haderslev by og omegn

<http://www.portvin-gamlepostkort.dk/>. Her adgang til Peter Schaffer Hansens enestående samling af gamle postkort fra Haderslev by og fra landsbyer nord og syd for fjorden og dammen i Haderslev kommune før 1997.

Vojensbilleder

<http://www.vojensbilleder.dk/>. En guldgrube af billeder og kort fra slutningen af 1800-tallet til nu. Opdeling i 5-års perioder gør det muligt at få et meget detaljeret indtryk af stations- og industribyens udvikling. Meget andet materiale, bl.a. luftfotos.

Andet

Dansk center for byhistorie – den digitale byport

<http://byhistorie.inet-designer.dk/>. Man kan finde frem til en ret kort tekst om Haderslevs byhistorie, befolkningstal, erhvervsfordeling mv, prospekter over Haderslev. Nogle links kan føre videre. Ikke meget om bygninger.

Fredede og bevaringsværdige bygninger

<https://www.kulturarv.dk/fbb/index.htm>. Dækker hele Danmark. Mulighed for at søge på kort, efter bygninger eller efter sager på denne side fra Kulturstyrelsen. Under fanen Fredningsliste kan man få en samlet liste opdelt efter vejnavne over alle fredede bygninger i en kommune.